

**स्थानीय तहमा महिलाको राजनीतिक सहभागिता र सामाजिक
अवस्था : दमक नगरपालिका-भापा एक अध्ययन**

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
राजनीतिशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको दोस्रो बर्षको आंशिक
आवश्यकता परिपूर्तिका लागि राजनीतिशास्त्र विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरामा प्रस्तुत
शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

सुजता ढकाल

प्राइभेट

परीक्षा रोल नं. : ९६२१०३५

त्रि.वि. दर्ता नं. : ६-२-२०२-१०४-२००८

मंसिर, २०७९

घोषणा

प्रस्तुत स्थानीय तहमा महिलाको राजनीतिक सहभागिता र सामाजिक अवस्था :
दमक नगरपालिका-भापा एक अध्ययन नामक शोधपत्र राजनीतिशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर
तह, दोस्रो बर्षको आंशिक प्रयोजनार्थ तयार पारिएको हो । यस शीर्षकमा अहिलेसम्म कहीं
कतै प्राज्ञिक अनुसन्धान भएको छैन । प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रयोग भएका तथ्याङ्कहरू मेरो
नितान्त मौलिक अनुसन्धानका आधारमा तयार गरिएका हुन् । कहीं कतैबाट यस
अनुसन्धानमा प्रस्तुत भएका तथ्याङ्कको मौलिकताका विषयमा प्रश्न उठेका खण्डमा म
स्वयम् जिम्मेवार हुने घोषणा गर्दछु ।

मिति : २०७९ मंसीर १४ गते (वि.सं.)

१ डिसेम्बर २०२२ (ई. सं.)

.....

सुजताढकाल

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
पृथ्वीनारायण क्याम्पस
राजनीतिशास्त्र विभाग, पोखरा

शोध निर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत राजनीतिशास्त्र विषय स्नातकोत्तर तहको दोस्रो वर्षको आंशिक प्रयोजनार्थ प्रस्तुत शोधपत्रअन्तर्गत शोधार्थी सुजता ढकालले **स्थानीय तहमा महिलाको राजनीतिक सहभागिता र सामाजिक अवस्था : दमक नगरपालिका-भापा एक अध्ययन** विषयमा मेरो निर्देशनमा रही अथक मिहिनेतका साथ शोधपत्र तयार पार्नुभएको हो । निजले तयार पार्नुभएको शोधपत्र मौलिक तथा अनुसन्धानात्मक रहेको छ । तसर्थ प्रस्तुत शोधपत्र मूल्याङ्कनका लागि उपयुक्त भएकाले सिफारिस गर्दछु ।

.....
कमलराज पौड्याल
शोध निर्देशक
राजनीतिशास्त्र विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

मिति : २०७९ मंसीर १४ गते (वि.सं.)

१ डिसेम्बर २०२२ (ई. सं.)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
पृथ्वीनारायण क्याम्पस
राजनीतिशास्त्र विभाग, पोखरा

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत राजनीतिशास्त्र विषय, स्नातकोत्तर तह उपाधिका लागि दोस्रो वर्षको आंशिक प्रयोजनार्थ शोधार्थी सुजता ढकालद्वारा पृथ्वीनारायण क्याम्पस, राजनीतिशास्त्र विभाग, पोखरामा प्रस्तुत स्थानीय तहमा महिलाको राजनीतिक सहभागिता र सामाजिक अवस्था : दमक नगरपालिका-भापा एक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मूल्याङ्कन भई स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

१. विभागीय प्रमुख

प्राध्यापक ठान बहादुर क्षेत्री .....

२. बाह्य परीक्षक

उपप्राध्यापक कपिलमणि दाहाल .....

३. शोध निर्देशक

उपप्राध्यापक कमलराज पौड्याल .....

मिति : २०७९ मंसिर १७ गते (वि.सं.)

३ डिसेम्बर २०२२ (ई. सं.)

कृतज्ञता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत राजनीतिशास्त्र विषय, स्नातकोत्तर तहको दोस्रो वर्षको आंशिक प्रयोजनार्थ **स्थानीय तहमा महिलाको राजनीतिक सहभागिता र सामाजिक अवस्था : दमक नगरपालिका-भापा एक अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र तयार गरिएको हो । सङ्घीयतासँगै स्थानीय तहको निर्वाचनमा पनि संविधानमा नै व्यवस्था भए बमोजिम महिलाहरूको अनिवार्य उम्मेदवारी र सहभागिता हुने व्यवस्था छ । जहाँ महिलाहरूले समाजमा हुने हरेक घटना एवं छलफलहरूमा निति निर्माण तहमा रहेर कसरी प्रभावकारी ढङ्गबाट आफ्नो अधिकारको प्रयोग गरिरहेका छन् भन्ने विषयमा यो शोधपत्र केन्द्रित छ । आधा आकाश भन्दा बढी ढाकेका महिलाहरू विगतमा विभिन्न कुसंस्कार, परम्परा विभेद, आदिका कारण विश्वका अन्य मुलुक जस्तै नेपालमा पनि सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, प्रशासनिकलगायत हरेक क्षेत्रमा पछि रहे । लामो समयको महिला आन्दोलन, विश्वमा प्रजातन्त्रको लहर, विस्तारै शिक्षा चेतनाका कारणबाट परिवर्तन हुदै नेपालमा महिलाहरूको सशक्तीकरणका लागि हालको संविधानमा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेको छ । यसका बाबजुत पनि राजनीतिक क्षेत्रमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिता र निर्णय निर्माणमा उनीहरूको पहुँच कमी नै देखिन्छ ।

यसै विषयमा मेरो यस शोधपत्रमा केही कुरा भए पनि समेट्ने प्रयास गरिएको छ । यस शोधपत्रलाई व्यवस्थित र संगठित बनाउन राजनीतिशास्त्र विभागका उपप्राध्यापक कमलराज पौड्याल, सहप्राध्यापक आदरणीय गुरु भीमनाथ बरालको ठुलो भूमिका रहेको छ । उहाँबाट मेरो शोधपत्रको रूपरेखा निर्माणदेखि सामग्री सङ्कलनमा सिर्जनात्मक सुझावहरू प्राप्त भएको थियो । साथै यस शोधअध्ययनको मस्यौदा उपर आयोजित मौखिक परिक्षामा उहाँले आवश्यक एवं गहन सुझावहरू प्रदान गर्नु भै यस शोधपत्रको परिमार्जन एवं संशोधनमा उल्लेख्य योगदान दिनुभएकोमा हार्दिक आभार तथा धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शीर्षकमा शोधपत्र लेखनको अनुमति प्रदान गर्नुहुने राजनीतिशास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पसका विभागीय प्रमुख प्रा. ठान बहादुर क्षेत्री एवम् प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्नका लागि विभिन्न सामग्रीहरू उपलब्ध गराई सुझावसमेत प्रदान गर्नुहुने पृथ्वीनारायण क्याम्पस, राजनीतिशास्त्र विभागका उपप्राध्यापक कमलराज पौड्याल सर प्रति हृदयतः सम्मान व्यक्त गर्दछु । यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा दमक नगरपालिका मेयर

रोमनाथ ओली, उपमेयर गीता अधिकारी, सम्पूर्ण वडा अध्यक्ष एवं सदस्य जनप्रतिनिधि ज्यूहरु, दमक नगरपालिकाका कर्मचारी सर म्याडमहरुजसले आवश्यक सामग्री तथा सूचना उपलब्ध गराई अमूल्य सहयोग प्रदान गर्नुभएकोमा उहाँहरुप्रति आभार प्रकट गर्दछु । त्यसैगरी यस कार्यमा मेरा प्रश्नावली भरिदिनुहुने दमक नगरपालिका जनप्रतिनिधि एवं दमक नगरपालिका भित्रकासोध अध्ययनका क्रममा उत्तरदाताका रुपमा रहनुहुने उत्तरदाता ज्यूहरु । अध्ययन एवम् सत्कर्ममा निरन्तर प्रेरित गर्नुहुने मेरा बुवा होमनाथ ढकाल र आमा जुनु ढकाल एवं मलाई सोधपत्र लेखन कार्यमा सहयोग गर्ने मेरा श्रीमान् दिनेश आचार्य, छोरा आहान आचार्य र छोरी आज्ञा आचार्यका प्रति ऋणी छु । साथै भाइवामा वाह्य परीषक तथा गुरुहरुले दिनुभएको सुभाबलाई समेत समावेश गरी यो शोधपत्र परिमार्जन गरेकी छु । शोधकार्यको प्रारम्भदेखि नै निरन्तर सहयोग गर्ने भाइ सरोज ढकाल र बुहारी सुष्मा पोखेलप्रति आभारी छु । यस शोधपत्रको अन्तिम प्रारूप तयार पार्दासम्म यस कार्यमा प्रत्यक्ष परोक्ष सहयोग उपलब्ध गराउनुहुने सम्पूर्णका प्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

मिति : २०७९ मंसीर १४ गते (वि.सं.)

.....

सुजता ढकाल

१ डिसेम्बर २०२२ (ई. सं.)

शोधसार

प्रस्तुत शोधपत्र **स्थानीय तहमा महिलाको राजनीतिक सहभागिता र सामाजिक अवस्था : दमक नगरपालिका-भापा एक अध्ययन** भन्ने विषयमा गरिएको छ। विभिन्न राजनीतिक परिवर्तनसँगै नेपालको संविधानले नेपाललाई संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्यको रूपमा स्थापित गरे पश्चात हाल ३ तहको सरकार सहित शासन व्यवस्था सञ्चालन भइराखेको छ। वि.सं २०७२ को संविधानको प्रस्तावनामा नै वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक, क्षेत्रीय विभेद र छुवाछुत अन्त्य गरी समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने कुरा सुनिश्चित गरिसकिएको यो अवस्थामा राजनीतिमा महिलाहरूको स्थिति के छ, थाहा पाउनका लागि यो अध्ययन गरिएको हो। कानुनी रूपमा महिला र पुरुष समान भनिए तापनि व्यवहारमा त्यो अवस्था पाउन नसकेको अवस्थामा स्थानीय सरकारमा महिलाको प्रतिनिधित्व तथा निर्णय के छ भन्ने कुरा थाहा पाउनका लागि यो अध्ययन गरिएको हो।

हाल नेपालमा संघीयता कार्यान्वयनसँगै महिलाको राजनीतिमा सहभागिता के छ भन्ने अध्ययनका लागि प्रस्तुत गरिएको यस शोधपत्रको प्रमुख उद्देश्य दमक नगरकार्यपालिका, नगरसभा तथा नगरस्तरीय राजनीतिक दलहरूमा भएको महिला प्रतिनिधित्व र पहुँचको अध्ययन गर्नु रहेको छ। त्यस्तै दोस्रो उद्देश्यका रूपमा दमक नगरपालिकाका विभिन्न निर्णय निर्माण गर्ने संस्थाहरूमा महिलाको सहभागिता र निर्णय निर्माणमा पहुँचका बारेमा खोजी गर्नु रहेको छ भने अर्को अन्तिम उद्देश्यका रूपमा दमक नगरपालिकामा महिला सहभागिताका सम्बन्धमा देखा परेका समस्या र चुनौतीहरूको अन्वेषण गरी यस्ता चुनौतीहरूलाई हटाई आगामी दिनमा महिला सहभागिता बढाउने खालका उपायहरूको खोजी गर्नु रहेको छ।

यस शोधपत्रको अध्ययन विधिका रूपमा मूलतः विवरणात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। यसमा प्रयोग गरिएको तथ्याङ्क मात्रात्मक तथा गुणात्मक दुवै प्रकृतिको रहेको छ। तथ्याङ्कको स्रोत प्राथमिक र द्वितीय रहेका छन्। विगतदेखिको नेपालको राजनीतिमा महिलाको सहभागितालाई तथ्याङ्कगत रूपमा केलाउदा महिलाको सहभागिता सन्तोषजनक पाँइदैन। राजनीति परिवर्तनमा महिलाहरूले भूमिका खेलेका तर नीति निर्माणको तहमा महिलाको सहभागिता न्यून रहेको पाउन सकिन्छ।

हाल नेपालमा तीन तह सहितको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन सञ्चालन भइरहेको यो अवस्थामा स्थानीय तहअर्न्तगत दमक नगरपालिका पनि एक हो ।

यस नगरपालिकाको अवस्थालाई हेर्दा संविधानले छुट्याएको कोटा बाहेक अरू सबैमा पुरुषको मात्र सहभागिता रहेको छ । प्रमुख पदहरू जसमा मेयरदेखि लिएर वडा अध्यक्षमा महिलाको सहभागिता देखिँदैन । यसबाट पनि यो थाहा हुन्छ कि संख्यात्मक रूपमा महिलाको उपस्थिति बढे तापनि निर्णायक तहमा महिलाको उपस्थिति न्यून रहेको छ ।

त्यसै गरी यस नगरपालिकामा रहेको प्रमुख राजनीतिक पार्टीहरूमा पनि महिलाको सहभागिता हेर्ने हो भने पुरुषको तुलनामा महिलाको सहभागिता न्यून नै रहेको छ । त्यसमध्येमा पनि प्रमुख पदहरूमा महिलाको उपस्थिति न्यून रहेको छ । केवल सदस्यका रूपमा महिलाको उपस्थिति रहेको छ । यो आफैमा एक निराशाजनक अवस्था हो । त्यसै गरी दमक नगरपालिकामा रहेका गैरराजनीतिक सङ्गठनहरू जस्तै विद्यालय व्यवस्थापन समिति, टोल विकास समिति, उपभोक्ता समितिमा पनि महिलाको सहभागितालाई हेर्दा पुरुषको तुलनामा महिलाको उपस्थिति कमी नै रहेको छ । यद्यपि महिलाहरूको सहभागी संख्या कमी भए तापनि महिलालाई नीति निर्माणमा सहभागी गराउने र उनीहरूको कुरा पनि सुन्ने गरेको भन्ने कुरा सोही समितिमा बस्ने महिला दिदीबहिनीहरूको भनाइ रहेको छ । त्यसै गरी महिला सहभागिताको सन्दर्भमा घरायसी काम, कतिपय अवस्थामा पुरुषवादी सोच, महिला आफैमा पनि मैले गर्न सकिदैन भन्ने कमजोर मानसिकता, शिक्षा चेतनाको अभाव, पर्याप्त मात्रामा पुरुषको साथ सर्पोटको अभाव, महिला र पुरुष बिचमा विभेद आदिका कारण महिला सहभागिता वृद्धिका लागि समस्या रहेको बताउनुभएको छ । महिला सहभागिता वृद्धिका लागि महिलाहरू सबैलाई शतप्रतिशत शिक्षित बनाउनुपर्छ, महिला सहभागिताका लागि घरका पुरुष सदस्यले पनि उत्तिकै साथ र सर्पोट गर्नुपर्छ त्यस्तै महिला सहभागिता वृद्धि गराउने खालका विभिन्न कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गरिनुपर्दछ । यीबाहेक राजनीतिमा महिला सहभागिता अभिवृद्धिका लागी संवैधानिक रूपमा नै महिलालाई ५० प्रतिशत नै आरक्षणको व्यवस्था गरिनुका साथै स्थानीय स्तरदेखि नै हरेक समितिमा महिलाको सहभागिता अनिवार्य गराउनुपर्छ भन्ने सुझाव यस पालिकाभित्र रहेका विभिन्न सङ्गठनमा रहेका महिला दिदीबहिनीहरूको भनाइ रहेको पाइयो ।

विषय सूची

घोषणा	I
शोध निर्देशकको सिफारिस	II
स्वीकृति पत्र	III
कृतज्ञता	IV
शोधसार	V
विषय सूची	IX
तालिका सूची	XII
सङ्क्षेपीकरण	XIII
परिच्छेद-एक : अनुसन्धानको परिचय	१-१८
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	६
१.३ अध्ययनका उद्देश्यहरू	८
१.४ अध्ययन विधि	९
१.४.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय औचित्य	९
१.४.२ अनुसन्धानको ढाँचा	९
१.४.३ तथ्याङ्कको स्रोत	१०
१.४.४ तथ्याङ्कको प्रकृति	११
१.४.५ तथ्याङ्कको प्रस्तुती र विश्लेषण	१२
१.५ पूर्व साहित्यको अध्ययन/समीक्षा	१२
१.६ अध्ययनका सीमा	१५
१.७ अध्ययनको महत्त्व	१६
१.८ अध्ययनको संगठन	१८
परिच्छेद-दुई : राजनीतिमा महिला सहभागिता : सैद्धान्तिक अवधारण	१९-४२
२.१ राजनीतिक सहभागिता सम्बन्धि अवधारणा	१९
२.२ राजनीतिक सहभागिताको अर्थ	२१

२.३	सहभागिताका प्रकार	२३
२.४	राजनीतिक सहभागितामा प्रभाव पार्ने तत्वहरु	२४
२.५	राजनीतिक सहभागिता महिलावाद र लोकतन्त्र	२५
२.६	महिला सशक्तिकरण	३५
२.७	नेपालको राजनीतिमा महिला सहभागिता	३८

परिच्छेद-तीन : नेपालको राजनीतिमा महिला सहभागिता र प्रतिनिधित्व:

संवैधानिक, कानूनी र ऐतिहासिक अवस्था ४३-५२

३.१	नेपालमा महिला प्रतिनिधित्व सम्बन्धि संवैधानिक एवं कानूनी अवस्था	४३
३.२	नेपालको आम निर्वाचनमा महिलाहरुको प्रतिनिधित्वको अवस्था	४५
३.३	संविधानसभाको निर्वाचन वि.सं. २०६४ र २०७० को निर्वाचनमा प्रत्यक्ष र समानुपातिकतर्फ राजनीतिक दलहरुले जितेका र प्राप्त गरेका सिट संख्याको विवरण	४५
३.४	संविधानसभाको निर्वाचन वि.सं. २०६४ मा प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत महिलाहरुको सहभागिता	४७
३.५	संविधानसभाको निर्वाचन वि.सं. २०६४ मा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत महिलाहरुको सहभागिता	४९
३.६	वि.सं. २०७० को संविधानसभा निर्वाचनमा प्रत्यक्ष तर्फका निर्वाचित महिला उम्मेदवारको नामावली	५१
३.७	वि.सं. २०७४ सालको प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचनमा प्रत्यक्ष तर्फका निर्वाचित महिला उम्मेदवारको नामावली	५१

परिच्छेद-चार : तथ्याङ्कको प्रस्तुति र विश्लेषण ५३-७५

४.१	उत्तरदाताको विवरण	५३
४.१.१	उमेर	५४
४.१.२	वैवाहिक स्थिती	५४
४.१.३	विवाह गर्दाको उमेर	५५
४.१.४	साक्षरता शैक्षिक स्थिति	५५
४.१.५	परिवारको आकार	५७
४.१.६	घरमुली	५७

४.१.७ परिवारको भूस्वामित्व	५८
४.१.८ परिवारको मुख्य आयस्रोत	५८
४.१.९ परिवारको सदस्यको शैक्षिक स्थिति	५९
४.१.१० दमक नगरपालिकामा महिला सहभागिता र प्रतिनिधित्वको स्थिति	६०
४.१.११ दमक नगरपालिकामा परिवार संख्या तथा लिङ्गको आधारमा जनसंख्याको विवरण	६१
४.१.१२ सम्पन्नता सूचकको आधारमा परिवारमुलिको लिङ्ग अनुसार परिवारको विवरण	६१
४.१.१३ नगरपालिकामा भएको महिला हिंसा सम्बन्धि विवरण	६२
४.१.१४ स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा दमक नगरपालिकाको कुल मतदाता	६३
४.२ दमक नगरपालिकामा महिला सहभागिताको अवस्था	६३
४.२.१ स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा दमक नगरपालिकाको प्रमुख र उपप्रमुख पदमा परेको उम्मेदवारी	६३
४.२.२ स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा दमक नगरपालिकाको वडागत उम्मेदवारी	६४
४.२.३ स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा दमक नगरपालिकामा निर्वाचित प्रतिनिधिहरूको नामावली	६६
४.२.४ दमक नगरपालिका स्थापनादेखि हालसम्मका प्रमुखहरूको विवरण	६८
४.३ महिला सहभागिताबारे संवैधानिक एवं कानूनी अधिकार सम्बन्धमा जानकारी र उपयोगको अवस्था	६९
४.४ महिला सहभागिताको महत्व	७०
४.५ राजनीतिमा महिलाको चासो	७१
४.६ राजनीतिक निर्णय निर्माण प्रकृत्यामा महिलाको पहुँच	७१
४.७ महिलाहरूमा सहभागिताले पारेका प्रभावहरू	७२
४.८ निष्कर्ष	७३

परिच्छेद-पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावहरू

७६-७८

५.१ प्राप्ति

७६

५.२ निष्कर्ष	
५.३ सुभावरु	७७
सन्दर्भग्रन्थ सूची	७९-८१
अनुसूची (प्रश्नावली नमुना)	८२-८६

तालिका सूची

तालिका नं.	विवरण	पृष्ठ
१.	नेपालको आम निर्वाचनमा महिलाहरुको प्रतिनिधित्वको अवस्था	४५
२.	संविधानसभा वि.स. २०६४ र २०७० को निर्वाचनमा प्रत्यक्ष र समानुपातिकतर्फ राजनीतिक दलहरुले प्राप्त सिट संख्याको विवरण	४५
३.	संविधानसभाको निर्वाचन २०६४ मा प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत महिलाहरुको सहभागिता	४७
४.	संविधानसभाको निर्वाचन २०६४ मा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत महिलाहरुको सहभागिता	४९
५.	वि.स. २०७० सालको संविधानसभाको निर्वाचनमा प्रत्यक्षतर्फ निर्वाचित महिला उम्मेदवारको नामावली	५१
६.	वि.स. २०७४ सालको प्रतिनिधीसभा सदस्य निर्वाचनमा प्रत्यक्षतर्फ निर्वाचित महिला उम्मेदवारको नामावली	५१
७.	उमेरको आधारमा उत्तरदाताको विवरण	५४
८.	वैवाहिक स्थिती	५५
९.	विवाह गर्दाको उमेर अनुसार उत्तरदाताको विवरण	५५
१०.	शैक्षिक अवस्थाको विवरण	५६
११.	परिवार संख्याको आधारमा पारिवारीक आकार	५७
१२.	घरमूलीको आधारमा उत्तरदाताको विवरण	५७
१३.	भू-स्वामीत्वको विवरण	५८
१४.	पारिवारीक मुख्य पेशा तथा व्यवसाय	५९
१५.	परिवारका सदस्यको शैक्षिक स्थिती	६०
१६.	दमक नगरपालिकाको परिवार संख्या तथा लिङ्गको आधारमा परिवारको विवरण	६१
१७.	सम्पन्नता सूचकको आधारमा परिवारमूलीको लिङ्ग अनुसारको परिवारको विवरण	६१

१८.	नगरपालिकामा भएको महिला हिंसा सम्बन्धि विवरण	६२
१९.	स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा दमक नगरपालिकाको कुल मतदाता	६३
२०.	स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा दमक नगरपालिकाको प्रमुख र उपप्रमुख पदमा परेको उम्मेद्वारी	६३
२१.	स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा दमक नगरपालिकाको वडागत उम्मेद्वारी	६४
२२.	वि.स.२०७४ सालको स्थानीय निर्वाचनमा दमक नगरपालिकाबाट निर्वाचित प्रतिनिधिहरुको नामावली	६६
२३.	दमक नगरपालिका स्थापना कालदेखि हालसम्मका प्रमुखहरुको विवरण	६८

सङ्क्षेपीकरण

सङ्क्षेपीकृत रूप	पूरा रूप
आ.व.	आर्थिक वर्ष
ई.सं.	ईस्वी सम्वत्
कि.मि.	किलोमिटर
के.त.वि.	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
क्र.सं.	क्रम सङ्ख्या
गापा	गाउँ पालिका
गाविस	गाउँ विकास समिति
डा.	डाक्टर
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नं.	नम्बर
प्रा.	प्राध्यापक
मि.	मिटर
वि.सं.	विक्रम संवत्

परिच्छेद एक

अनुसन्धानको परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

शासन सञ्चालनको मियो राजनीतिक व्यवस्था हो । जहाँ राजनीतिक प्रतिस्पर्धा हुन्छ र वैचारिक दर्शन विचको अन्तर द्वन्द्व हुन्छ त्यो नै राजनैतिक व्यवस्थाको सुन्दर पक्ष हो । हामी द्वन्द्वलाई भौतिक विध्वंश मात्र नभई हाल आएको यो अपरिहार्य र समाज गतिशलताको घोटक मानिन्छ । जहाँ नागरिक स्वतन्त्रता रहेको हुन्छ, त्यहाँ लोकतन्त्र मौलाउँछ ।

विश्व परिवेशलाई हेर्दा महिलाको अवस्था र स्थान परिवार भित्र होस् या बाहिर दुनियाँमा पुरुष र महिला विचमा खासै फरक नभएको भए तापनी नेपालको परिवेशमा हेर्दा समग्र जनसङ्ख्याको आधा भन्दा बढि सङ्ख्या महिलाको रहेता पनि हरेक काममा पुरुषको सहयोगीको रूपमा रहेको छ । नेपाल एक पुरुषको वर्चश्व रहेको समाज हो । नेपालमा महिला र पुरुषको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक स्थितिमा ठूलो अन्तर पाइन्छ । घरबाहिरका कामहरूमा पुरुषको संलग्नता र समन्वय रहन्छ, नकि महिलाको, जसको बढी संलग्नता घरायसी काममा रहन्छ । यदि विकाससँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू ग्रामीण, शहरी लगायत हरेक धनी गरिब मानिसहरू विचमा पठाईन्छ, भने त्यसमा पनि स्वतः पुरुष वर्गहरूको सहभागिता रहेको पाइन्छ ।

हरेक राजनीतिक त्रियाकलापमा र आर्थिक विकासमा महिलाहरू पूर्ण सहभागिताबाट वञ्चित हुनुको पछाडिको मुख्य कारण मध्ये हाम्रो परम्परवादी सोच र सामाजिक संस्कार हो । जुन नतिजाको कारण महिलाको हातमा निर्णायक शक्ति कम हुन्छ । राजनीतिमा जति धेरै महिला सहभागिता हुन्छ त्यति नै महिलाको निर्णायक भूमिका बढी हुनेछ । महिलाहरू केवल बच्चा जन्माउने, उनीहरूलाई हुर्काउने काममा मात्र उत्तरदायी हुन्छन् र समाजको बराबरी सदस्यको रूपमा राजनीतिमा सहभागी बन्न महिलाको निम्ती धेरै अप्ठेरो हुन्छ, भन्ने खालको सामाजिक मान्यता रही आएको छ (आचार्य, २०६७ : ९५) । यिनै माथि उल्लेखित सबै कारणहरूको आधारमा महिलाहरूको स्थितिलाई पुरुषसँग तुलना गर्दा एकदमै कमजोर

देखिन्छ । जब कि राजनैतिक, सामाजिक, साँस्कृतिक विकासले कुनै पनि देश भित्र आर्थिक विकासलाई पछ्याई रहेको हुन्छ । यो सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घद्वारा औपचारिक रूपमा कानून सम्बन्ध महिलाहरूको स्थिति माथि आधारित भएर नियमहरू बनेका थिए । जसले महिलाहरूलाई उनीहरूको सामाजिक, आर्थिक जीवनमा समान अधिकार दिनलाई प्रयास गरेको छ । साथै कानुनी रूपमा नै आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक रूपमा देखिएका लैंगिक असमानतालाई हटाउनको निम्ती सुझाव प्रस्तुत गरेको छ (श्रेष्ठ, २०७० : ७५) ।

परापूर्वकालमा नारीको स्थान ज्यादै महत्त्वपूर्ण र मर्यादित थियो । 'नारी' या महिला शब्दले घरको परिचय गराउँथ्यो । तापनि उनीहरूले समेत आफ्नो जिम्मेवारीको हिस्सा राख्थे । पत्नीलाई पतिको आधा अंग मानिन्थ्यो भने अर्थात् पुरुषलाई पनि पत्नी बिना पूर्ण मानिदैनथ्यो । पत्नीको अनुपस्थितिमा पतिबाट गरिएको धार्मिक कार्य समेत निष्फल हुन्छ भन्ने अवधारणा समेत रहेको कुरा राजा रामले अश्वमेघ यज्ञ गर्न लाग्दा सुनको सीता बनाई आफुसँगै राखी यज्ञ गरेकोबाट पुष्टी हुन्छ (श्रेष्ठ, २०७० : ७०) । यसरी प्राचीनकाल देखिनै मर्यादित र सम्माननिय स्थान ओगड्दै आएको महिलाहरूको स्थितिमा विस्तारै विस्तारै कुठाराघात हुँदै जान थाल्यो र महिलाहरूले घर बाहिर जानु हुँदैन भन्ने जस्ता कुविचारहरूको जन्म हुन पुग्यो । फलस्वरूप पुरुषहरूको अहम् भावनाले महिलाहरूलाई घरको चार दिवार भित्र गुम्सन बाध्य बनायो साथै पुरुष प्रधान समाजको निर्माण हुन पुग्यो तर पनि परिवार र समाजमा महिलाको योगदान ज्यादै बढि देखिन्छ । घरायसी र अन्य काम गर्ने कुरालाई समेत दृषिोचर गरि हेर्ने हो भने प्रतिदिन महिलाले पुरुषको तुलनामा झण्डै दोब्बर काम गर्दछन् तर उनीहरूको काम र योगदानको कुनै मूल्याकन गरिदैन (दाहाल, १९८५ : ६५) ।

विश्वका महान् विचारक देखि लिएर प्रमुख धर्मशास्त्रहरू समेत महिलाहरू प्रति पूर्वाग्रही देखिन्छन् । **अरस्तु** भन्दछन् "पोथिको आत्मा हुँदैन" महिलाहरूको शरीर कमजोर भएकोले नै उनीहरूको योग्यता पनि कमजोर भएको हो (भासिन, १९८६ : १०२) ।

सिगमण्ड फ्रायड भन्दछन् "महिलाहरूको शरीर नै भाग्य हो" (भासिन, १९८६ : १०२) । त्यस्तै गरी धार्मिक दृष्टिकोणमा हेर्ने हो भने हिन्दु, बौद्ध, इश्लाम, क्रिश्चियन आदि धर्मशास्त्रले पनि लैङ्गिक विभेदलाई प्रोत्साहन दिइरहेको छ ।

प्रशिद्ध धार्मिक ग्रन्थ **बाइबलका** अनुसार "केटी र आइमाईलाई समान दयाभाव राख्नु पर्दछ ।" त्यस्तै गरि हिन्दु धर्मशास्त्र **मनु** भन्दछन् "आइमाईलाई बाल्यकालमा बाबुले, यौवन

कालमा लोगनेले, बुढेसकालमा छोराले नियन्त्रणमा राख्नुपर्दछ” (नेपाल, २०६७ : ८०) । यि कुराहरूका आधारमा हामी के भन्न सक्छौं भने विश्वका महान विचारक देखि प्रमुख धर्मशास्त्र पनि समानताको पक्षमा देखिंदैनन् । विश्वका अधिकांश समाजमा पुरुषको तुलनामा महिलाहरूको भूमिका बढि देखिन्छ । पुरुषहरू खासगरि उत्पादन तथा सामाजिक भूमिकामा संलग्न हुन्छन् भने महिलाहरू यि दुवै भूमिकाको साथसाथै जैविक रूपमा पनि पुनःउत्पादक भूमिकामा संलग्न हुन्छन् । साथै भ्रुण अवस्था देखि नै विभिन्न यातना, अपमान, घृणा आदि भोग्नु पर्ने स्थिति देखिन्छ । यसबाट महिलाहरूको मानव अधिकारको अवहेलना भैरहेको स्थितिलाई स्वीकार्न हामी बाध्य छौं ।

महिलाका पक्षमा विभिन्न सन्धि सम्झौताहरू नभएका पनि होइनन् । जस्तै संयुक्त राष्ट्र सङ्घको वडा पत्र १९४५, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र १९४८, शैक्षिक भेदभाव विरुद्धको युनेस्को सन्धी १९६२, महिला विरुद्ध भेदभावका सबै स्वरूपहरूको उन्मुलन विषयक संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय सन्धी १९७९ लगायत विभिन्न सन्धी सम्झौता भेला निकै अगाडि देखि भएता पनि समस्या यथावत नै छ । नेपालको हकमा कुरा गर्नुपर्दा महिलाहरूलाई संगठित रूपले अगाडी बढाउन वि.सं. १९७४ मा पहिलो पटक महिला समिति गठन भएको देखिन्छ । समाज परिवर्तनका लागि योगमाया र उहाँका अनुयायीहरूद्वारा गरेको मृत्युवरणलाई नेपालको महिला आन्दोलनको लागि प्रेरणादायि रूपमा लिइन्छ । वि.सं. २००४ सालमा मंगलादेवी सिंहको अध्यक्षतामा नेपाल महिला सङ्घ गठन भएको देखिन्छ भने वि.सं. २००७ साल पछ्याडि विगतमा महिलाहरूले गरेको आन्दोलनको परिणाम स्वरूप २००८ सालमा पहिलो पटक भएको नगरपालिकाको निर्वाचनमा महिलाहरूले मतदानको समान अधिकार पनि पाए भने साधना प्रधान (अधिकारी) काठमाडौं नगरपालिकाको सदस्य पदमा निर्वाचित समेत भइन् (संघिय संसद सचिवालय, २०७५) । यस्तै वि.सं. २०१५ सालमा भएको पहिलो आम निर्वाचनमा डडेलधुरा जिल्लाबाट विजयीकी द्वारिकादेवि ठकुरानीदेखी वर्तमान नेपालकी पहिलो महिलो महिला राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीसम्म आइपुग्दा नेपालले पनि धेरै आरोह अवरोहहरू पार गरेको छ ।

नेपालमा १९६८ देखि प्रत्येक १०/१० वर्षमा गर्न लागिएको जनगणना वि.सं.२०५८ सालको जनगणनासम्म आइपुग्दा कुल जनसङ्ख्या २,३१,५१,४२३ र त्यसमा महिलाको सङ्ख्या १,१३,८७,५०२ र पुरुषको १,१३,६३,९२१ रहेको छ । यसमा पनि हिमाली भेगमा

सबभन्दा कम अर्थात कुल ८,५२,७०५ अर्थात ७.३० प्रतिशत र सबभन्दा बढि तराई भागमा कुल महिला ५५,२७,६११ अर्थात ४७.५० प्रतिशत महिलाहरू छन् (राष्ट्रिय जनगणना, २०५८) । यसैगरी २०६८ सालको जनगणना अनुसार कुल जनसङ्ख्या २,६४,९४,५०४ र त्यसमा महिलाको सङ्ख्या १,३६,४५,४६३ र पुरुषको सङ्ख्या १,२८,४९,०४१ रहेको छ (राष्ट्रिय जनगणना, २०६८) ।

वास्तवमा नेपाली महिलाहरू स्वतन्त्र पूर्वक बाँचन पाउनु पर्ने आधारभूत मानव अधिकारबाट समेत वञ्चित छन् । अर्थात सामाजिक, सांस्कृतिक रूपमा नै परिवारको एउटा दासको रूपमा बाँचन बाध्य छन् । दिनानुदिन महिलाहरू माथि हुने दमन, शोषण, हिंसा आदिका घटनाहरू बढिराखेका छन । सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक तथा शैक्षिक स्थिति कमजोर हुनाले पनि अधिकांश काममा महिलाको सहभागिता भएतापनि सम्पत्ती, आर्थिक हिसाब किताब, सामाजिक तथा पारिवारिक समस्याको त्यससँग सम्बन्धित पक्षको निर्णयमा महिलाको भूमिका न्यून हुन्छ । अरुको निर्णयमा चलनुपर्ने हुन्छ । घरायसी निर्णय प्रकृत्यामा महिलाको सहभागिता र उनीहरूको विचारको कदर न्यून हुन्छ । जसमा प्रभाव पार्ने तत्व सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि रहेका हुन्छन् । ती पक्षमा किन महिला कम सहभागी छन् कति छन् र कसरी प्रभाव पार्दछ भन्ने कुराको अनुसन्धानबाट मात्रै महिलाको भूमिका एवं अवस्था थाहा हुन्छ ।

नेपालको ऐतिहासिक राजनीतिक घटनाक्रमलाई हेर्ने हो भने परम्परादेखि नै महिलाहरू राज्य व्यवस्थापनका हरेक निकायमा पुरुषको तुलनामा न्यून सहभागिता भएको पाउन सकिन्छ । महिलासँग सम्बन्धित विभिन्न कुप्रथाहरू, रुढिवादी अन्धविश्वासले नेपाली समाजलाई छोपेको कारण पनि पुरुषको तुलनामा महिलाको राजनीतिक सहभागिता कमजोर रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । समय समयको राजनीतिक उतारचढावको कारण पनि समष्टिगत रूपमा राजनीतिक सहभागिता नै ओझेलमा पर्न गएका अवस्थामा महिला सहभागिता भन्ने शून्यमा नै रहन गयो । राणाविरोध आन्दोलन वि.स.२००७ सालको परिवर्तन पश्चात् राजनीतिमा केही सहभागिता वृद्धि गर्दै ल्यायो । वि.स. २०१५ को निर्वाचनले महिला सहभागितालाई प्रशय त दियो तर वि.स.२०१७ साल पौष १ गते राजा महेन्द्रले सम्पूर्ण अधिकार आफ्नो हातमा लिई बहुदल तथा प्रजातन्त्रलाई निस्तेज बनाए र पञ्चायत व्यवस्थाको लागू गरे । भूमिगत भएरै भएपनि पञ्चायतकालमा महिलाहरू राजनीतिमा सक्रिय भएको पाउन सकिन्छ । जनतामा आएको चेतनाको लहरसँगै विश्व

परिस्थितिमा आएको परिवर्तनले महिला पुरुष सबै राजनीतिक रूपमा केही सक्रिय हुँदै गएपछि वि.स.२०३६ सालको जनमत संग्रहमा सक्रिय सहभागिता भएको पाइन्छ। यसपछि वि.स. २०४७ सालको जनआन्दोलनबाट प्रजातन्त्रको पुनस्थापना भयो। स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले महिलाहरूलाई पनि राजनीतिक अधिकारको सुनिश्चित गर्दै केही मात्रामा महिला कोटाको व्यवस्था गर्‍यो। वि.स.२०४६ सालको जनआन्दोलनबाट पुनस्थापित प्रजातन्त्रलाई वि.स.२०५९ असोज १८ गते र वि.स. २०६० माघ १९ को राजाको कदमले जनताहरूको हक अधिकारमा तुसरापात गरायो। त्यसको विरुद्ध दोस्रो जनआन्दोलन वि.स.२०६२/०६३ सुरु भयो। यस आन्दोलन महिला पुरुष समानरूपमा सक्रिय भए पछि लोकतन्त्रको स्थापना भयो र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भयो। जसले महिलालाई राज्यको हरेक निकायमा ३३% आरक्षणको व्यवस्था गर्‍यो र महिलाहरूको सहभागिताको सुनिश्चित गर्‍यो (आचार्य, २०६३ : २०)।

नेपालमा नेपाली जनताको वि.स.२००७ सालदेखिको संविधानसभाबाट संविधान निर्माण गर्ने आकाङ्क्षा ६५ वर्षपछि पुरा भएको छ। नेपालको सातौँ संविधानको रूपमा नेपाली जनताको प्रत्यक्ष सहभागितामा संविधानसभाबाट 'नेपालको संविधान' वि.सं.२०७२ असोज ३ गतेका दिन जारी भएको छ। जसलाई नेपालको संविधान, २०७२ भनिन्छ। यो संविधान निर्माण गर्न नेपालमा दुई पटक संविधान सभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्नु परेको थियो। वि.स.२०६४ साल चैत्र २८ गते संविधान सभाको पहिलो निर्वाचन सम्पन्न भएको थियो। यस निर्वाचनमा प्रत्यक्ष, समानुपातिक र मनोनित गरी ६०१ जना सभासद रहने भनेर नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा व्यवस्था गरेको थियो (घर्ती, २०७० : ३५)। संघिय संसद सचिवालयको २०७५ सालमा प्रकाशित संसदमा महिला सहभागिता (२०१५-२०७४) अनुसार वि.स.२०६४ को संविधान सभामा ६०१ सदस्यीय संविधानसभा ४०४ (६७.२२) प्रतिशत पुरुष र १९६ (३२.७८) प्रतिशत महिला थिए भने वि.स.२०७० सालको निर्वाचनमा ५९३ सदस्यीय संविधानसभामा ४१९ (७०.६५) प्रतिशत पुरुष र १७४ (२९.३४) प्रतिशत महिला रहेका छन्। तुलनात्मक रूपमा हेर्ने हो भने पहिलो संविधानसभाको भन्दा दोस्रो संविधान सभाको निर्वाचनमा महिला सभासदको सङ्ख्या लगभग ४ प्रतिशत ले घटेको छ। यसको मुख्य कारण वि.स.२०६४ सालको निर्वाचनमा तत्कालिन माओवादीका महिला उमेद्वारहरू बढी क्षेत्रमा निर्वाचित भएको र वि.स.२०७०

सालको निर्वाचनमा हुन नसक्नु यसको मुख्य कारण मान्न सकिन्छ (संसदमा महिला सहभागिता (२०१५-२०७४) , २०७५) ।

१.२ समस्याको कथन

महिलाहरूको प्रतिनिधित्व सरकारमा सहभागिताको विश्वस्तर हेर्दा नै पुरुषको तुलनामा अत्यन्तै न्यून छ। महिलाहरूसँग सम्बन्धित हरेक कार्यक्रमहरूको सफलता असफलतामा उक्त कार्यक्रम लागु गरिएको समाजको सामाजिक, साँस्कृतिक वातावरणले अहं भूमिका निर्वाह गर्दछ। त्यसैले सामाजिक वातावरण, मूल्य, मान्यतालाई पहिचान गर्दै गलत संस्कार र सोचको अन्त्य तथा सहि संस्कृतिको सम्मान गर्दै महिला शसक्तिकरण कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्दछ। हाल संसारका १९ देशहरूमा मात्रै सरकार प्रमुखका रूपमा महिला छन्। त्यस्तै विश्वव्यापी रूपमा राष्ट्रिय राष्ट्रियस्तरका संसदमा महिलाको प्रतिनिधित्व २० प्रतिशत मात्रै छ (पौडेल, २०६३ : ५०)। धेरै देशहरूमा नेपालमा जस्तै स्थानीय सरकारदेखि राष्ट्रिय सरकारसम्म महिलाको प्रतिनिधित्व बढाउने व्यवस्था भैरहेको छ। जसको उद्देश्य भनेको महिला सशक्तिकरण, राजनीति र निति निर्माणमा महिला सहभागिता र लैङ्गिक विभेदको अन्त्य हो। यसप्रकारको महिला सहभागिता र सशक्तिकरणमा राजनीतिक सहभागिता, समावेशीता र महिलावादी सिद्धान्तहरू आकर्षित हुन्छन्। जसलाई मानवीय सक्षमता दृष्टिकोण (Human Capabilities Approach) भनिन्छ। जसबाट मानिसको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक लगायत विविध रूपमा सशक्तिकरण भएको पाइन्छ र आफ्नो मानवीय व्यक्तित्वलाई महत्वपूर्ण रूपमा देखाउन सकिन्छ (www.womeningovernment.com) .

महिलाको समग्र राजनीतिक विकास र सशक्तिकरण आफ्नै घरगाउँबाट हुनु अत्यन्तै जरुरी हुन्छ। स्थानीय रूपमा उनीहरू बलियो भएमात्रै राष्ट्रिय राजनीतिका विभिन्न आयामहरूमा उनीहरूको भूमिका अपेक्षाकृत हुन सक्छ। त्यसकारण पनि स्थानीय स्तरमा समेत महिलाको राजनीतिक परिचालन र प्रतिनिधित्व एवम् सहभागिताले लैङ्गिक विभेदलाई अन्त्य गर्न मद्दत पुऱ्याउँदछ। नेपालमा निर्वाचन प्रणाली प्रक्रियाको सुरुवात २००४ सालको स्थानीय निर्वाचनबाट भएतापनि २००७ सालमा प्रजातन्त्र प्राप्तपछि स्थानीय नगरपालिकामा महिलाहरूले आन्दोलनमार्फत २०१० भाद्र १७ मा सम्पन्न भएको काठमाडौँ नगरपालिकाको निर्वाचनबाट मात्र नेपाली महिलाले मतदान गर्ने र उम्मेदवार हुने

अधिकार प्राप्त गरेका थिए । २०१७ देखि २०४६ सम्म हेर्दा पनि बहुदलिय लोकतान्त्रिक प्रणालीको अन्त्य भई पंचायती व्यवस्थाको थालनी पश्चात समेत महिला सहभागिता र समावेशीताको क्षेत्रमा प्रणालीगत रूपमै विधिगत व्यवस्था भएको पाइँदैन । २०४९ सालसम्म आइपुग्दा पनि त्यतिबेलाको स्थानीय चुनावमा उम्मेदवारका रूपमा हाम्रो समाजलाई त्यति उदार मान्न सकिँदैन । २०५४ सालमा भएको स्थानीय निकायको निर्वाचनमा पनि महिलाको सहभागितामा खासै परिवर्तन देखिँदैन । तर त्यसपश्चात २०५५ सालमा बनेको स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको व्यवस्थाले स्थानीय गाउँ नगर तथा जिल्ला सरकारमा महिलाहरूको एक चौथाई प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्‍यो (पोखेल, २०६० : ६६) । परिणाम स्वरूप महिलाहरूको स्थानीय निकायमा सहभागितामा बृद्धि हुने भयो । खासगरी २०६२/६३ सालको जनआन्दोलनको सफलतापछि लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापनासँगै महिलाहरू समेत राजनीतिक रूपमा परिचालित बने । महिला सशक्तिकरणका विविध ढोकाहरू खुल्न गए र स्थानीयस्तरमा महिलाहरूको सहभागितामा उल्लेख्य बृद्धि भयो । समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त अनुसार सम्वत् २०६४ सालमा सम्पन्न संविधानसभा सदस्य निर्वाचनमा राजनीतिक दलले समानुपातिक सूची निर्वाचन आयोगमा पेश गर्दा ५० प्रतिशत महिलाको उम्मेदवारी दिनुपर्ने व्यवस्था गरियो । यस अनुसार सम्वत् २०६४ सालमा सम्पन्न संविधान सभा सदस्य निर्वाचनमा ३३ प्रतिशत महिला प्रतिनिधि निर्वाचित भएका थिए (मिश्र, २०७०) ।

निर्वाचन आयोगले संविधान सभा सदस्य निर्वाचन, २०६४ को सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा जनशक्ति परिचालन गर्दा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणका सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्ने नीति अख्तियार गरेको थियो । सो निर्वाचनमा निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षाका सामग्रीहरू लैङ्गिक तथा समावेशी मैत्री ढङ्गले तर्जुमा गरी प्रकाशन तथा प्रसारण गरिएको थियो । अर्को संविधान सभा सदस्य निर्वाचन, २०७० मा समेत सम्वत् २०६४ सालमा सम्पन्न संविधान सभा सदस्य निर्वाचनको व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको थियो । यसै अनुरूप निर्वाचन आयोगले पहिलो पटक लैङ्गिक तथा समावेशी समूहको निर्वाचन र राजनीतिमा सहभागिता अभिवृद्धि गरी क्षमता विकास गर्नका लागि लैङ्गिक तथा समावेशी नीति, २०७० तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरेको थियो । सम्वत् २०७० सालमा भएको संविधान सभा सदस्य निर्वाचनबाट गठित संविधान सभाले सम्वत्

२०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी गरे पश्चात संविधानको कार्यान्वयनका लागि सम्बत् २०७४ सालमा सङ्घीय संरचना अनुरूप सङ्घीय संसद, प्रदेश सभा र स्थानीय तहका निर्वाचनहरू सम्पन्न भएका थिए । सम्बत् २०७४ को आम निर्वाचन र उपनिर्वाचन, २०७६ को निर्वाचनका सबै प्रक्रियाहरूमा महिला तथा समावेशी समूहको सहभागितालाई प्राथमिकता दिई निर्वाचन सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गरिएको थियो । हाल यसलाई थप व्यवस्थित गर्न विगतको नीतिमा समसामयिक सुधार गर्दै लैङ्गिक तथा समावेशी नीति, २०७७ कार्यान्वयनमा छ ।

शुरुवातदेखि हालसम्म विस्तारै यही चेतना र लैङ्गिक समानता र समावेशी लोकतन्त्रका कारण महिलाहरूले विभिन्न समूहहरू स्थापना गर्न थाले । उपभोक्ता समितिहरू, विद्यालय व्यवस्थापन समिति र जनसरोकारका स्थानीय निकायहरूमा क्रमशः आफ्नो प्रतिनिधित्व माग गर्दै आएका छन् र सहभागिता बढाइरहेका छन् (सुवेदी २०४८, अस्मिता २०५०-२०५६, कार्की २०६८, घिमिरे २०६५) पछिल्लो समय महिलाको प्रतिनिधित्व र सहभागिता सम्बन्धमा के-कस्ता संवैधानिका एवं कानूनी व्यवस्था रहेका छन् ? वि.सं. २०७४ सालको स्थानीय तहको निर्वाचनमा दमक नगरपालिकामा महिलाको प्रतिनिधित्वको अवस्था कस्तो रह्यो ? महिलाको राजनीतिक सहभागिता र नीति निर्माणमा के कस्ता धारणा रहेका छन् ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरू स्वभाविक रूपमा उठ्ने हुनाले उनीहरूको सहभागितालाई बृद्धि गर्न के कस्ता नीतिगत एवं व्यवहारिक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ला ? जस्ता प्रश्नहरूको उत्तर पूर्वी नेपालको समथर तराई भूभागमा पर्ने प्रदेश नम्बर १ अन्तर्गत साविक मेची अञ्चलको भापा जिल्लामा पर्ने सुन्दर दमक नगरपालिकाका महिलाहरूका बीचमा खोज्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्यहरू

राजनीतिमा महिलाको प्रतिनिधित्व र नीति निर्माणमा महिलाको सहभागिता सन्दर्भमा दमक नगरपालिकाको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोधपत्र अध्ययनको सामान्य उद्देश्य हो । यसका अतिरिक्त शोधपत्रका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहने छन् :

- क) राजनीतिमा महिला सहभागिता र नीति निर्माणमा उनीहरूको भूमिका सन्दर्भमा वर्तमान संविधान एवं कानूनी व्यवस्थाको चर्चा गर्नु ।

- ख) दमक नगरपालिकामा महिलाको प्रतिनिधित्वको अवस्था र प्रतिनिधित्व सम्बन्धी धारणाको विवेचना गर्नु ।
- ग) राजनीतिमा महिला सहभागिता र नीति निर्माणमा उनीहरूको भूमिका सम्बन्धी धारणाको विश्लेषण गर्नु ।
- घ) राजनीतिमा महिलाहरूको सहभागिता र प्रतिनिधित्व वृद्धि गर्ने उपायहरूको खोज गर्ने ।

१.४ अध्ययन विधि

१.४.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य

नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा अवस्थित प्रदेश नम्बर १ अन्तर्गत सुदूरपूर्वमा पर्ने जिल्ला हो भ्रुवा जिल्ला । हाल यस भ्रुवा जिल्लामा ८ वटा नगरपालिका र ७ वटा गाउँपालिकाहरू रहेका छन् । जसमध्ये ७५.८५ वर्ग किलोमिटर कुल क्षेत्रफलमा फैलिएको जिल्लाकै ठुलो नगरपालिका हो दमक नगरपालिका । साविक मेची अञ्चलको भ्रुवा जिल्लामा पर्ने दमक नगरपालिकाको उत्तरतर्फ ईलाम जिल्लाको चुलाचुली गाउँपालिका, दक्षिणतर्फ गौरादह नगरपालिका, पश्चिमतर्फ मोरङ जिल्लाको मधुल्ला गाउँपालिका र उर्लावारी नगरपालिका र पूर्वतर्फ चुलाचुली गाउँपालिका र कमल गाउँपालिका रहेका छन् । प्रस्तुत शोधपत्र यसै दमक नगरपालिकामा केन्द्रित रहको छ । अझ संक्षेपमा भन्नुपर्दा यहाँभित्रको राजनीतिक व्यवस्थामा महिलाहरूको सहभागिता, प्राप्त उपलब्धी र चुनौतीका बारेमा खोजी गर्ने प्रयास गरिनेछ ।

कुनै पनि निश्चित क्षेत्र र सीमाको परिधिभित्र रहेर गरिएको अध्ययन नै वैज्ञानिक र व्यवहारिक हुने हुँदा प्रस्तुत शोधपत्रमा राजनीतिक सहभागिताको सैद्धान्तिक चर्चा गर्दै नेपालको स्थानीय तह निर्वाचन २०७४ मा दमक नगरपालिकामा भएको महिला सहभागिता साथै यसमा प्रभाव पार्ने तत्वहरूको अध्ययन अनुसन्धान गर्दै सहभागिताको लागि रहेका आधार र समस्या समाधानका उपायहरू दिएको छ । यो शोधपत्रमा नगरभित्रका सबै महिलाहरूको अध्ययन गर्न सम्भव नभएको कारण Systematic Random Sampling Method को प्रयोग गरी दमक नगरपालिका भित्रका केही वडाका महिलाहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा उनीहरूको उमेर, शैक्षिक अवस्था, महिला अधिकारको प्रगति, वैवाहिक स्थिति,

विवाह गर्दाको उमेर, महिला घरमुली, महिलाको भूस्वामित्व जस्ता कुराहरूलाई समेटिएको छ ।

१.४.२ अनुसन्धानको ढाँचा

यो अध्ययन अनुसन्धानको मुल उद्देश्य पूर्वी नेपालको दमक नगरपालिकाका महिलाको स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा सहभागिता र उनीहरूको भूमिका तथा त्यसमा प्रभाव पार्ने अन्य तत्वहरूको बारेमा गहन रूपले अध्ययन गर्नु हो । सोही उद्देश्य परिपूर्तिको लागि अनुसन्धानलाई विभिन्न अध्याय शिर्षक, उपशिर्षकमा विभाजन गरि क्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यो अनुसन्धान वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक दुवै अनुसन्धान ढाँचामा आधारित छ । दमक नगरपालिकाका महिलाहरूको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक पृष्ठभूमिको बारेमा उनीहरूले राजनीतिक सहभागितामा गरेको भूमिकालाई प्रभावित गर्ने जिम्मेवार तत्वहरूको बारेमा वर्णन गर्न वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण गरि निष्कर्षमा पुग्न विश्लेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । भनाइको मतलब तथ्याङ्कको विवेचना तालिकामा प्रस्तुत तथ्याङ्कको विश्लेषणबाट गरिएको छ । तथ्याङ्कको विश्लेषणको माध्यमबाट नै निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.४.३ तथ्याङ्कको स्रोत

यो अनुसन्धान मुख्यतया प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कमा केन्द्रीत रहे पनि अनुसन्धान प्रक्रिया र अनुसन्धानका समस्यासँग सम्बन्धित द्वितीय तथ्याङ्क पनि अबलम्बन गरिएको छ । यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय दुबै प्रकारका स्रोतबाट सामाग्री संकलन गरिएको छ ।

क) प्राथमिक तथ्याङ्क

अनुसन्धानलाई यथार्थपरक, प्रामाणिक र सारगर्भित बनाउन सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण माध्यम भनेको प्राथमिक तथ्याङ्क हो । प्राथमिक तथ्याङ्क घरधूरी सर्वेक्षण, अर्धसहभागी, अवलोकन, व्यक्तिगत अन्तरवार्ता तथा विश्वव्यापी महामारीका रूपमा फैलिएको यस COVID-19 का कारणले गर्दा टेलिफोन अन्तर्वाताको माध्यमबाट पनि तथ्याङ्क संकलन

गरिएको छ। जसबाट शैक्षिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अवस्था, पेशा, व्यापार व्यवसाय, घरायसी क्रियाकलाप तथा निर्णायक कार्यमा महिला भूमिका, त्यसमा प्रभाव पार्ने सामाजिक तत्वहरूको बारेमा तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ।

ख) द्वितीय तथ्याङ्क

द्वितीय स्रोतका रूपमा महिलाको आर्थिक, सामाजिक अवस्थासँग सम्बन्धित, उनिहरूको समाज, परिवार भित्र रहेको भूमिका, वर्तमान अवस्थासँग सम्बन्धित पुस्तक, नगरपालिकाको अभिलेख, साविक जि.वि.स. को अभिलेख, तथ्याङ्क विभाग, जिल्ला निर्वाचन आयोग, विभिन्न पत्रपत्रिका, सरकारी कार्यलयमा रहेका अभिलेखहरू समेतको सहयोग लिइएको छ। यसको अलावा राष्ट्रिय दैनिक पत्रपत्रिका, महिला सङ्घसङ्गठनहरू, महिला मन्त्रालय आदीका तथ्यांक पनि प्रयोगमा ल्याइएको छ।

१.४.४ तथ्याङ्कको प्रकृति

२०७४ सालमा दमक नगरपालिकामा सम्पन्न गरिएको घरधुरी तथ्याङ्क संकलनबाट प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार ७०.८५ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफलमा फैलिएको यस नगरपालिकाका २२,४४२ घरधुरीमा कुल ८६,८९० जनसङ्ख्या रहेको छ (दमक नगरपालिका नगर पार्श्वचित्र, २०७५)। दमक नगरपालिकामा पुरुषको तुलनामा महिलाको जनसङ्ख्या बढी हुनु समेत जनसांख्यिक वश्लेषणको हत्वपूर्ण पाटो हो। सामान्यतया छोरा वा छोरी जन्मनु एक विशुद्ध प्राकृतिक वा जैविक घटना भए तापनि नेपाली सामाजिक संरचना र परम्परालाई हेर्दा पितृसत्तात्मक स्वरूपको समाजमा छोराको चाहना पुरा गर्ने मनोविज्ञानका कारण छोरीहरूको सङ्ख्या बढ्दा महिलाहरूको विशिष्ट आवश्यकताहरू जस्तै: प्रजनन स्वास्थ्य, महिला शिक्षा, महिला अधिकार जस्ता विषयहरूलाई सम्बोधन गर्ने योजनाहरू राज्यद्वारा निर्माण हुनु आवश्यक देखिन्छ। साथै लैङ्गिक अनुपातमा रहेको अन्तर वृद्धि हुँदै जाँदा त्यसले सामाजिक स्वरूपमा नै लैङ्गिक रूपमा परिवर्तन गरिदिन्छ। यसतर्फ समग्र समाजको ध्यान जानु आवश्यक देखिएकोले तथ्याङ्कको प्रस्तुतिमा पनि सोही विषयलाई ध्यान दिई अनुशन्धान अगाडी बढाइएको छ।

कुल २२,४४२ घरधुरी भएको नगरपालिकामा सबै ठाउँमा पुगेर सर्वेक्षण गर्न असम्भव भएको कारण नगरपालिकाको वडा नं ३ र ९ का ४२ घरधुरीका महिलाहरूलाई सर्वेक्षणमा समावेश गरिएको छ। यहाँ घरधुरीको अध्ययन गर्ने नभई प्रत्येक घरबाट एक जना महिला पर्ने गरी महिलाहरूको भूमिकाको अध्ययन गरिएको छ। सजिलोको लागि मात्र

घरधुरी पहिला छानिएको हो । १८-५९ वर्ष भित्रका महिलाहरूलाई मात्र उत्तरदाताको रूपमा छानिएको छ । किनभने १५ वर्षभन्दा तलका जो परिपक्व पनि हुँदैनन् र बढि जसो विद्यार्थी भएको कारण घर व्यवहारमा संलग्न नभई उनीहरूभन्दा माथिका अभिभावकहरूको संलग्नता बढि हुन्छ । बोलन पनि हिचकीचाउँछन् । त्यस्तै ६० वर्ष भन्दा माथिका महिला जो वृद्धहरू हुने भएकोले उनीहरू पनि सामान्यतया घर, बच्चा हेर्ने काममा संलग्न हुन्छन् । घर व्यवहार र आर्थिक सामाजिक क्रियाकलापमा संलग्न कमै हुन्छन् । जसले धेरै सूचना पाउँन कठिनाई पर्दछ । त्यसकारण १५-५९ वर्ष भित्रका क्रियाशिल महिलालाई उत्तरदाताको रूपमा लिइ उनीहरूबाट प्राप्त उत्तरहरूलाई तथ्याङ्कलाई आवश्यकताका आधारमा प्रस्तुत गरिएको

छ । जहाँ ४२ घरधुरीबाट ४२ जना महिलाहरूलाई Systematic Random Sympling Method अपनाई उत्तरदाताहरूको रूपमा छानिएको थियो ।

१.४.५ तथ्याङ्कको प्रस्तुति र विश्लेषण

अनुसन्धानको उद्देश्य प्राप्तीको लागि संकलित तथ्याङ्कहरू आफैमा अनुत्तरित हुन्छन् । जसलाई अर्थपूर्ण बनाउनका लागि संकलित गरिएका तथ्याङ्कको संकलन गरिसकेपछि तथ्याङ्कहरू लाई प्राथमिक तथ्याङ्क र द्वितीय तथ्याङ्क गरि विभाजन गरिएको छ । त्यसका साथै संकलित तथ्याङ्क परिमाणात्मक र गुणात्मक दुबै भएको हुँदा अध्ययनको प्राथमिकता र औचित्य रहन गएको छ । आफैले प्रत्यक्ष रूपमा संकलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत तथ्याङ्कमा राखिएको छ । दमकनगरपालिकाको कार्यालय अथवा अन्य सङ्घसंस्था र पत्रपत्रिकाद्वारा संकलित तथ्याङ्कलाई द्वितीय स्रोतमा राखिएको छ । यसरी विभाजित तथ्याङ्कमा प्राथमिक तथ्याङ्कलाई पुनः सङ्ख्यात्मक र गुणात्मकमा विभाजन गरिएको छ । यसरी छुट्ट्याईका तथ्याङ्कलाई विभिन्न गणितीय पद्धती अपनाई तालिकामा उतारिएको छ ।

१.५ पूर्व साहित्यको अध्ययन/समीक्षा

राजनीति सहभागिता यस्तो अवधारणा हो जहाँ यो व्यवस्थाका विभिन्न तहहरूमा व्यक्ति तथा समूहको राजनीतिमा प्रवेश हुन्छ । जहाँ नागरिकहरू चुनावमा उम्मेदवार वा मतदाताका हिसाबले सहभागि हुन्छन् संगसँगै सरकारी नीतिलाई प्रभावित गर्न विभिन्न हित

वा दवाब समूहहरूद्वारा प्रयत्न भैरहन्छ। नीति निर्माण एकाईमा पुग्नका लागि संगठित हुने गलत सरकारी कार्यक्रम र नीतिको विरोध गर्नेजस्ता गतिविधि राजनीतिक सहभागिताभित्र पर्दछन् (घर्ती, २०७०)। रवर्ट डालका अनुसार व्यक्ति राजनीतिमा सहभागी हुने कारणहरूमा: पुरस्कार, विकल्प महत्त्वपूर्ण लागेमा, परिणाम बदल्न सक्छ, भन्ने लागेमा, ज्ञान सीप अरुको भन्दा बढी छन् भन्ने लागेमा र बन्धनहरू कम छन् भने राजनीतिमा सहभागिता बढ्छ भनेको पाइन्छ (दाहाल, १९९१ : २२)।

निर्णय निर्माणका विभिन्न तहहरूमा महिला सहभागिता वृद्धि हुनका लागि लैङ्गिक असमानताको अन्त्य हुनुपर्छ। यस्तै महिला सशक्तिकरण हुन आवश्यक छ। नेपालले कानून त बनाएको छ तर कार्यान्वयन गर्ने निकायमा बसेकाहरूको पितृसत्तावादी चिन्तनका कारण महिला हिंसा बढ्दो छ। महिला विरुद्ध हुने विभिन्न भेदभाव उन्मूलनका लागि विभिन्न महासन्धि बनेका छन्। जस्तै भेदभाव उन्मूलन महासन्धि (सिड) १९७९ (कार्की, २०६८)।

- १) महिलाको सरकारमा प्रतिनिधित्व बढ्नु भनेको उनीहरूको सशक्तिकरण बढ्नु हो। (UNICEF 2006. www.unicef.org/sowcot/report.pjp) महिलाहरूको सरकारमा सहभागिता वृद्धिलाई UNICEF ले महिला सशक्तिकरण हुनु हो भन्दै परिभाषित गरेको छ।
- २) लैङ्गिक विभेदका लागि महिलाको सरकारमा प्रतिनिधित्व आवश्यक छ। (<http://www.unicef.org/millenniumgoals/gender.shtml>)
- ३) यसप्रकारको महिलाको सशक्तिकरण मानवीय क्षमता दृष्टिकोण (Human Capabilities Approach) बाट जग तयार भएको हुन्छ। जसबाट सहभागिताहरूमा महिलाहरू पुरुष सरह समान छन्। उनीहरूले पनि कानूनद्वारा प्रदत्त समानता र स्वतन्त्रताको हक नैसर्गिक हकका रूपमा पाउनुपर्छ भन्ने धारणा महिलावाद हो।

महिलावर्गको शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको विशेष व्यवस्था गरी राष्ट्रिय विकासमा आधिकारिक सहभागी बनाउने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने छ, भनी नेपालको संविधानले व्याख्या गरेतापनि कार्यान्वयनका क्रममा थुप्रै जटिलता यसकारण पनि आएका छन् कि महिला र पुरुषका बीचमा विद्यमान रहेको जैविक भिन्नताबाहेक समाजले कोरिदिएको अर्को छुट्टै सिमारेखा छ जसलाई लैङ्गिक विभेदको संज्ञा दिने गरिएको छ (कार्की, २०६८)।

प्लेटोबाट महिलावादको अवधारणा सुरु भएको हो। उनले महिला समानता, महिलालाई सार्वजनिक जीवनमा प्रवेश र महिलावादको प्रश्न उठाएको पाइन्छ। यस्तै

हब्सले पनि तत्कालीन समयमा उदार विचार राखेको पाइन्छ। रुसोको मानिस स्वतन्त्र जन्मन्छ, जन्मेपछि चारैतिर बन्धनमा पर्दछ, भन्ने बहुचर्चित कथन तथा सामान्य इच्छा सबै नागरिकको समान हुन्छ (General will favours all citizens equally) भन्ने भनाइले महिलाको बारेमा भेदभाव पक्ष नरहेको पाइन्छ। महिलावादको स्थापनाका लागि महिलाहरूले ३ चरणको आन्दोलन गरेका छन्। जसमा प्रथम र दोस्रो आन्दोलन युरोप र अमेरिकाबाट र तेस्रो चरणको आन्दोलन संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र यसका निकाय र महिला राष्ट्रिय, अन्तराष्ट्रिय सङ्घठनहरू र महिला आन्दोलनका नेतृत्वको सक्रियतामा भएको थियो (कार्की, २०६८)।

वैज्ञानिक शोधकार्यका लागि विगतमा भएको शोध अनुसन्धानले जगको काम गर्ने भएकोले उक्त विगतका सामाग्रीहरू पनि उल्लेख गर्नु उपयुक्त हुने हुनाले यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ।

- १) राजनीतिमा महिला सहभागिता-लामाचौर, ज्योति पौडेल (२०६३)
- २) राजनीतिमा महिला सहभागिता-पाँचथर, कल्पना वाइवा (२०७२)
- ३) स्थानीय निर्णय निर्माणका तहहरूमा महिला सहभागिता-सेतीदोभान स्याङजा, शान्तिकुमारी घर्ती (२०७०)
- ४) नेपालमा लोकतन्त्र र संविधानसभा निर्वाचन, महिला सहभागिता र प्रतिनिधित्व, प्रेमराज पौडेल (२०६८)
- ५) स्थानीय राजनीतिमा महिला सहभागिता-भापा, सङ्ग्रौला (२०७४)
- ६) Women's Participation in constituent Assembly in Nepal, Geeta Sharma (2009)
- ७) महिला विरुद्ध भेदभाव-पोखरा, मैनादेवी रावत (२०५९)

माथि प्रस्तुत अनुसन्धान संहिताहरू राजनीतिशास्त्र विभाग पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा र त्रिभूवन विश्वविद्यालयमा विभिन्न समयमा शोधार्थीहरूद्वारा प्रस्तुत गरिएका शोधपत्रहरू हुन्। जसबाट महिलाको राजनीतिक प्रतिनिधित्व, नीति निर्माणमा महिलाको सहभागिता र महिलाको स्थानीय, प्रदेश र संघिय सरकारमा के कस्तो उपस्थिति र प्रतिनिधित्व छ भनेर जानकारी लिन सकिन्छ। तर उपलब्ध शोधपत्रहरू हेर्दा दमक नगरपालिकाको स्थानीय नीति निर्माणमा महिलाको सहभागिताको अवस्थाका बारेमा अहिलेसम्म कुनैपनि शोधकार्य भएको पाइँदैन। माथि प्रस्तुत गरिएका अनुसन्धानका अलावा

नेपालमा महिला र लैङ्गिक विभेद सम्बन्धमा विभिन्न प्रकाशनहरू भने भएका छन् । जसमा नारी, छापामा महिला, लैङ्गिक तथा समावेशी नीति, संसदमा महिला, लैङ्गिक र महिलावादी अध्ययन, लैङ्गिक समानता, महिला अधिकार, राष्ट्रिय महिला आयोग पुस्तिका आदि छन् ।

माथि उल्लेखित अध्ययन सामाग्रीहरूबाट राजनीतिमा महिलाको सहभागिताको अवस्था ज्यादै न्यून रहेको पाइयो । सामाजिक अन्धविश्वास, शिक्षाको अभाव र पितृसत्तात्मक सोचले जस्ता विषयहरू अध्ययनका क्रममा पाउन सकिन्छ भने समाजका यावत क्षेत्रहरूमा महिलाको अवस्थाका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सकिएको छ ।

२१ औं शताब्दीसम्म आइपुग्दा नेपालको हकमा समेत महिलासम्बन्धी धेरै कानूनी र नीतिगत प्रावधानहरू सुरक्षित गरिएको भएतापनि स्थानीय मात्रै नभई केन्द्रिय तहमा समेत महिला र पुरुषबिचको दृष्टिकोणमा उल्लेख्य परिवर्तन आउन सकेको देखिँदै न समान अवसर भनिएतापनि समान योग्यता भएका महिला र पुरुषमध्ये अपवाद वाहेक धेरैको रोजाइमा पुरुष नै पर्नुले हाम्रो मानसिक दुरावस्थालाई छर्लङ्ग पारेको छ । फलस्वरूप महिलाहरूको नीति निर्माणमा सहभागिता र उनीहरूको अस्तित्व माथि उठ्न सकेको छैन (वाइवा, २०७२) ।

औपचारिक रूपमा २००७ साल देखि विभिन्न समयमा भएका आन्दोलन नेपालको संविधान, २०७२ सम्म आइपुग्दा लैङ्गिक, भाषिक, वर्गीय, जातिय, साँस्कृतिक, धार्मिक, क्षेत्रिय भेदभावको अन्त्य गर्न समावेशी चरित्रको राज्यव्यवस्थाको अपरिहार्यता महसुस गरिएको छ । तर संविधानका अक्षरमा भएका समानताका औपचारिक उद्यघोषणले मात्रै महिला विरुद्धको भेदभाव अन्त्य हुने अवस्था नरहने हुनाले समग्र रूपमा महिला शसक्तिकरणका लागि सम्बन्धित निकाय, सरोकारवाला निकाय र महिला स्वंम जागरुकताका साथ आँफूहरूलाई संविधान तथा विभिन्न कानूनहरूले व्यवस्था गरेका हक अधिकारका लागि जागरुक हुन आवश्यक देखिन्छ ।

माथि उल्लेख गरिएका पूर्व साहित्यको समिक्षाद्वारा यो अध्ययन अन्य शोधपत्र भन्दा फरक छ । प्रस्तुत शोधपत्र पूर्वी नेपालको भ्रपा जिल्लामा पर्ने दमक नगरपालिकामा निर्णय निर्माण तहहरूमा महिला सहभागिता कस्तो छ भन्ने विषयवस्तु, यसको शिर्षक र स्वंम अध्ययन क्षेत्र आदिका आधारमा समेत पृथक रहेको र यस सम्बन्धी अध्ययन हालसम्म नभएकोले प्रस्तुत शोधपत्र मौलिक र खोजमूलक छ ।

१.६ अध्ययनको सिमा

कुनै पनि विषयको अध्ययन गर्दा त्यसको निश्चित परिधि र सिमामा रहेर गर्नुपर्ने हुन्छ। अनुसन्धान कार्य भनेको नै कुनै पनि निश्चित अवधिमा निश्चित ठाउँमा र निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्न गरिने कार्य भएको हुनाले यसबाट प्राप्त परिमाण र व्याख्यामा पनि त्यस अवस्थामा मात्र सामान्यीकरण हुन सक्दछ। यो अध्ययन को पनि आफ्नै निश्चित सिमाहरू रहेका छन्। तिनै सीमाभित्र मात्र यसको परिमाण निष्कर्षहरू मान्य हुनेछन्। यो अध्ययन केवल दमक नगरपालिकामा बसोबास गर्ने महिलाको स्थानीय तह निर्वाचन, २०७४ मा भएको सहभागितामा रहेको भूमिका बारे अध्ययन अनुसन्धान गरिने भएकोले यस अनुसन्धानको परिमाणले नेपालका सम्पूर्ण महिलाको भूमिका तथा अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गर्न असमर्थ हुन सक्दछ। सिमित र निश्चित समयमा तयार गरिएको हुँदा आवश्यक सम्पूर्ण तथ्याङ्कहरू प्राप्त गर्न कठिनाई भएका कारण कतिपय कुरा अज्ञानबस छुट्न पनि सक्छन्। तर पनि यस शोध अध्ययनलाई बढी भन्दा बढी मिहेनत गरि विस्तृत र परिमार्जित बनाउने प्रयास भने पक्कै पनि गरिएको छ।

१.७ अध्ययनको महत्त्व

नेपालको संविधानमा व्यवस्था भए अनुसार संविधानसभा निर्वाचन वि.स.२०६४ र २०७० साथै स्थानीय, प्रदेश तथा संघिय निर्वाचन २०७४ मा महिलाहरूको सहभागिताले लैङ्गिक समानता कायम गर्न ठोस सहयोग मिलेको छ तर जति मात्रामा महिला सहभागिता हुनुपर्ने हो त्यति मात्रामा सहभागिता नहुनाले अर्थात् महिला उमेद्वारहरू पनि बढीमात्रामा निर्वाचित हुन नसक्नाले लैङ्गिक समानताका सवालमा चुनौति थपिदिएको छ। विभिन्न राजनीतिक पार्टीमा निर्णायक तहमा महिलाहरूको अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्व नहुनु, सामाजिक रूपमा महिला राजनीतिक सहभागितालाई सकारात्मक रूपमा नहेर्नाले पनि महिलाहरूको सहभागिता पुरुषको तुलनामा वृद्धि गर्न सकिरहेको छैन।

हाम्रो समाजमा महिलाको राजनीतिमा सहभागिता पुरुषको तुलनामा कमजोर छ। यस माथि अझ हरेक क्रियाकलाप साँस्कृतिक परिवेश, कतिपय रुढिवादी परम्परा आदिले नियन्त्रण गरेको छ। यस्तो अवस्थामा यस अध्ययनले महिलाको राजनीतिक अधिकारमा कस्तो भूमिका रहेको छ भन्ने कुरा पत्ता लगाउन मद्दत गर्नेछ। किन राजनीति

क्रियाकलापमा महिला पछि छन् र त्यसलाई प्रभाव पार्ने मुख्य तत्वहरूको बारेमा जानकारी पाउन सकिनेछ। यस क्षेत्रका महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक, स्थिति र त्यसबाट विकासमा पारेको प्रभाव बारे जानकारी पाउन यो अध्ययन महत्वपूर्ण हुनेछ। वर्तमान अवस्थामा लैङ्गिक विभेद कम गर्ने प्रयास स्वरूप तथा महिलालाई राजनीतिक क्षेत्रको मुख्य खाकामा उभ्याउने सोचबाट यस्तो क्षेत्रमा NGO/INGO हरूले महिला सशक्तिकरण सम्बन्धी विभिन्न क्रियाकलाप संचालन गर्न त्यहाँका महिलाको वास्तविक अवस्था समस्या, सुधारका उपायको खोजी गर्दै सान्दर्भिक योजना संचालन गर्न पनि यस अध्ययनले सहयोग पुऱ्याउनेछ। हुन त यस प्रकृतिका अध्ययन अन्यत्र पनि भएका हुन सक्छन्। तर समान उद्देश्यको लागि भने अवश्य भएका छैनन्। फेरि विविधतायुक्त नेपाली समाजमा अन्यत्र गरिएको अध्ययनले सम्पूर्ण समाजको प्रतिनिधित्व पनि गर्न सक्दैन। त्यसकारण वास्तविक तथ्य, समस्या तथा समाधानका उपाय खोज्न मद्दत पुग्नेछ। साथै दमक नगरपालिकाको २०७४ मा सम्पन्न निर्वाचनमा महिलाको सहभागिता अर्थपूर्ण रह्यो कि रहेन र आगामी दिनमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिता वृद्धि गर्न समेत यो अध्ययनले महत्त्व राख्नेछ।

अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूको राजनीतिक सहभागितामा रहेको भूमिका सम्बन्धमा यस अध्ययनको महत्त्वलाई निम्न बुँदामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

१. अन्य ठाउँका महिलासँग तुलनात्मक अध्ययन गर्न सजिलो हुनेछ।
२. सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घ संस्थाहरूलाई प्रभावकारी योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्यांकन गर्न सजिलो हुनेछ।
३. महिलाको राजनीतिक सहभागितामा रहेको भूमिकाको अवस्थाको जानकारीले वर्तमान अवस्था बुझि आगामी दिनहरूमा अझै महिलाको सशक्तिकरणमा जोड दिन मद्दत पुग्नेछ।

१.८ अध्ययनको सङ्गठन

अध्ययन सुविधाको दृष्टिकोणले प्रस्तुत सोधकार्यलाई विभिन्न पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरी आवश्यकता अनुसार शिर्षक र उप शिर्षकहरू समेत दिई अध्ययनलाई व्यवस्थित बनाउने प्रयास गरीएको छ। जसअनुसार:

प्रथम अध्याय : यस अध्यायमा परिचय खण्ड रहेको छ । जसमा अध्ययनको परिचय, अनुसन्धानको ढाँचा, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको महत्त्व, अध्ययनको र अध्ययनको सङ्गठन रहेको छ ।

दोस्रो अध्याय : यस अध्यायमा सन्दर्भ साहित्यको अध्ययन, सैद्धान्तिक अवधारणा, महिला सशक्तीकरण, महिलाको स्थिति, सामाजिक साँस्कृतिक दृष्टिकोण र राजनीतिक सहभागिताका स्वरूपहरू रहेका छन् ।

तेस्रो अध्याय : यस अध्यायमा अनुसन्धान पद्धती अर्न्तगत अध्ययनको क्षेत्र, क्षेत्र छनौटको औचित्य, अनुसन्धान ढाँचा, तथ्याङ्कका स्रोतहरू, अध्यायनको समग्रता, नमुना छनोट, तथ्याङ्क संकलन विधि, तथ्याङ्क विश्लेषण विधि र अध्ययनको सीमा रहेको छ ।

चौथो अध्याय : यस अध्यायमा स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा दमक नगरपालिकामा निर्वाचित महिलाहरूको विवरण, राजनीतिमा महिला सहभागिता, नीतिनिर्माणमा महिला सहभागिता सम्बन्धी जानकारी र समग्र दमक नगरपालिकाको चित्रण गरिएको छ ।

पाँचौ अध्याय : उपसंहार अर्थात अध्यायमा सारांश, निष्कर्ष र सुझाव रहेको छ र अन्तमा सन्दर्भ सुची सहित उत्तरदातालाई सोधिएका प्रश्नावलीहरू राखिएका छन् ।

परिच्छेद दुई

राजनीतिमा महिला सहभागिता : सैद्धान्तिक अवधारणा

२.१ राजनीतिक सहभागिता सम्बन्धी अवधारणा

समाजलाई चलायमान र गतिशिल बनाउने उपयुक्त माध्यम नै राजनीति हो र यसमा सम्पूर्ण सरोकार पक्षको प्रत्यक्ष र परोक्ष सहभागिता अपरिहार्य मानिन्छ भने विश्वमा हाल के महिला के पुरुष सम्पूर्ण तह तर्फादेखि त्यसको जिम्मेवारी र उत्तरदायित्वमा समानता खोजिन्छ यसैलाई खासमा राजनीतिक सहभागिता भनिन्छ। जसले समाजमा वैचारिक मतभेदलाई बढवा दिँदै जिवन्त समाजको परिकल्पना गर्दछ भने समाज स्तान्तरणका निम्ति वैचारिक अन्तरमत आवश्यक रहन्छ जसले समाजमा परिवर्तनका खातिर उपयुक्त निर्णय र समाजलाई चुस्त दुरुस्त बनाउने अभिप्राय राजनीतिले गर्दछ। जसमा मानिस स्वभावतः राजनीतिक प्राणी हो चाहे जुन सुकै पेसा व्यवसायमा आवद्ध नै किन नहोस् राजनीतिलाई नकारात्मक नभई सकारात्मक ढङ्गले बुझ्नु राम्रो हुन्छ। जबकि राजनीति भनेको आफ्नो स्वार्थका लागि अरुलाई घरायसी बनाउनु होइन। यो त समाज हित र सामूहिक कल्याण गर्दै सकारात्मक परिवर्तन गर्ने क्रान्तिको बहाव हो।

आफ्नो नेता रोज्ने र सार्वजनिक नीतिको निर्माण र संचालनमा प्रभाव पार्ने नागरिकहरूको संगठित प्रयासलाई राजनीतिक सहभागिता भनिन्छ (आचार्य, २०६७)। पेशागत वा अनिवार्य प्रकृतिका क्रियाकलापलाई बाहेक गरेर हेर्दा राजनीतिक सहभागिता भित्र ती सबै क्रियाकलाप पर्दछन्। सार्वजनिक मामलाहरूलाई एउटा निश्चित दिशा दिने प्रयासमा व्यक्तिको सचेत संलग्नता हुन्छ। राजनीतिक सहभागिता आम नागरिकको ती विधिसम्मत गतिविधि हुन जसको उद्देश्य राजनीतिक पदाधिकारीहरूको चयन तथा उनीहरूद्वारा गरिने निर्णय प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित गर्नु हो (अलमन्ड र पावेल, १९७२ : ९९)।

लैङ्गिकतामा राजनीतिक सहभागिताको दृष्टिकोण समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्रको एउटा वैकल्पिक दृष्टिकोण हो, जसले महिला र पुरुषबीचको राजनीतिक सम्बन्धलाई व्याख्या विश्लेषण र अध्ययन गर्दछ। लैङ्गिकले न महिलालाई बुझाउँदछ न पुरुषलाई नै। बरु महिला र पुरुषको राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक, आदि कामहरूको

सम्बन्धलाई जोड दिन्छ । हाम्रो दृष्टिकोणमा यो अध्ययन बढी महिला केन्द्रीत रहेको भान हुन्छ तर यो दृष्टिकोणले महिला र पुरुष दुबैलाई जोड दिन्छ । विश्व लगाएत नेपालको सन्दर्भमा पनि पुरुषको तुलनामा महिला पछि परेकोले पुरुषको स्थिति सरह पुर्‍याई समान गतिमा महिला र पुरुषको यात्रा अगाडी बढाउनुपर्दछ भन्ने ध्येय यस दृष्टिकोणले बोकेको हुँदा बढि महिला केन्द्रीत देखिन सक्छ । राजनीतिशास्त्र, समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्रमा लैंगिक दृष्टिकोण आउनु अघि जति दृष्टिकोण आएका थिए ती सबैले पुरुषलाई आफ्नो अध्ययनको केन्द्रबिन्दु बनाएका थिए । महिलालाई केवल पुरुषका सहयोगीका रूपमा व्याख्या विश्लेषण गरेका थिए । वास्तवमा महिलाहरू किन पुरुष भन्दा कमजोर देखिए त? के महिलाहरू जैविक संरचनाका दृष्टिले गर्दा पछाडी परेका हुन ? आदि विभिन्न प्रश्नहरूलाई यस दृष्टिकोणले खोतल्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । राजनीतिक तथा आर्थिक क्रियाकलापमा महिलाहरूलाई निर्णय गर्ने अधिकार दिइएन बरु १८/१८ घण्टा काममा लगाइयो । महिलाहरूलाई सामाजिक रूपमा निम्न रूपमा हेर्दै जाँदा महिलाहरूको अवस्था दयनिय र कमजोर बन्न पुगेको देखिन्छ ।

(Bhasin, 1986)“जन्ममा हरेक महिलामा पुरुषत्व र हरेक पुरुषमा नारित्व पनि हुन्छ । जब बालबालिकाहरू सामाजिकीकरण वाट राजनीतिककरण हुँदै जान्छन् तब महिला र पुरुषलाई असमान व्यवहार गरिन्छ” । महिला र पुरुषको शरिर प्राकृतिक न्यायिक दृष्टिले समान हुन्छ । तर यहि शरीरलाई आधार मानेर फरक-फरक लैङ्गिक भूमिका निर्धारण गरिएकोले होईन यो त सामाजिक संरचनाले गर्दा बनाइएको हो । त्यसैले समाजलाई परिवर्तन गर्दै महिलाहरूको स्थानलाई माथि उठाउन पुरुष, महिला दुबैको योगदान हुन्छ भन्ने कुरा यस दृष्टिकोणले जोड दिन्छ । जेन्डर दृष्टिकोणको उदय हुनुमा महिलाहरूको विशेष योगदान पाइन्छ । सन् १९६० को महिला आन्दोलनले महिलाहरूको समानता, सामाजिक न्याय, अनि महिला अधिकार आदिलाई जोड दियो । सन् १९७५ लाई अन्तराष्ट्रिय नारी दशक घोषणा गरिनु, नैरोबी, मेक्सीको, कोपन हेगनमा, बेजिङमा महिला सम्मेलनहरू हुनु, Woman In Deveolpment (WID), Woman And Developmnt (WAD), Gender And Development (GAD)जस्ता उपागम देखा पर्दै जानु अनि दिगो र समानतामुखि विकास महिला पुरुषवाट मात्र सम्भव छ भन्ने कुरा आत्मानुभूति हुँदै जाने क्रममा लैङ्गिक दृष्टिकोण प्रतिपादन हुन पुगेको पाईन्छ । जसले राजनीतिक सहभागिता सम्बन्धी अवधारणामा जोड दिएको छ ।

२.२ राजनीतिक सहभागिताको अर्थ

राज्यको नीति निर्माण तहमा चासो राखेर त्यसमा विभिन्न तरिकाबाट आफ्नो उपस्थिति जनाउनुलाई राजनीतिक सहभागिता भनिन्छ। राजनीतिलाई विभिन्न विद्वानहरूले लामो खोज र अध्ययन अनुसन्धान पश्चात केही परिभाषा गरेका छन्। राजनीतिक सहभागिता भन्नाले त्यस्ता व्यक्तिको कामलाई जनाउँदछ, जो नीति निर्माणको काममा संलग्न हुन्छन्। नीति या निर्णय प्रक्रिया र तिनको सञ्चालनमा नागरिकहरूले कस्तो भूमिका खेल्न पाउँछन् भन्ने कुराको राजनीतिक सहभागिताको निर्णायक तह नै राजनीतिक सहभागिता हो (Dahl, 1995)।

Johari, (1994:436) का अनुसार राजनीतिक सहभागिताले त्यस्तो स्वेच्छिक क्रियालाई संकेत गर्दछ, जहाँ समाजका सदस्यहरू शसक छनौटमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सार्वजनिक नीति निर्माणमा भाग लिन्छन्। उनका अनुसार दलिय राजनीतिमा प्रत्यक्ष सहभागि हुनु, भाषण वा प्रचारप्रचारमा भाग लिनु र सार्वजनिक पद प्राप्तिका लागि राजनीतिमा प्रत्यक्ष सहभागि हुनु राजनीतिक सहभागिता हो।

जनसहभागिता आजको प्रजातान्त्रिक युगमा अति महत्त्वपूर्ण विषय हो। राजनीतिक व्यवस्था कस्तो बनाउने; जीवन्त, निष्क्रिय वा मृतक भन्ने कुरा राजनीतिक रूपमा सहभागिहरूको हातमा रहन्छ। विश्व राजनीतिक इतिहासलाई हेर्ने हो भनेपनि यही राजनीतिक सहभागिताको माग गर्दै ठुला ठुला क्रान्ति, सङ्घर्ष र विद्रोहहरू भएका छन्। नेपाल को हकमा समेत हामी सोही कुराको अनुभूति गर्न सक्छौं।

Robert A Dahl ले आफ्नो पुस्तक मोडर्न पोलिटिकल एनालाइसिसमा राजनीतिप्रति व्यक्तिको रुचि अरुची एवं लगाव र उदासीनताका गहन विवेचना गरेका छन्। उनले सम्पूर्ण मानव समाजलाई राजनीतिप्रतिको रुचिको आधारमा राजनीतिक तह (Political Stratum) भनी दुई भागमा विभाजन गरेका छन्। जहाँ उनले राजनीतिक तहभित्र पनि दुई उप-तहको उल्लेख गरेका छन्। ती हुन:

क) शक्ति आकांक्षी

ख) शक्तिशाली

राजनीतिक रूपमा सक्रियतापूर्ण तरिकाले नलाग्ने समुह समाजको तल्लो तहमा हुन्छ। जहाँ राजनीतिक चेतना ज्ञान एवं सक्रियता नभएकका मानिसहरू हुन्छन् जसलाई अराजनीतिक समुह भनिन्छ। जुन मानिसहरूमा राजनीतिक ज्ञान, चेतना र चाख हुन्छ

त्यस्ता मानिसहरू सधैं राजनीतिमा क्रियाशिल नभए पनि समय समयमा हुने राजनीतिक गतिविधिहरूमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सहभागिता र सरोकार राख्छन् । त्यस्ता मानिसहरूो तहलाई राजनीतिक तह वा समुह भनिन्छ । यस्ता मानिसहरूमध्ये केही व्यक्तिमात्रै राजनीतिमा निरन्तर सहयोगी र क्रयाशील हुन्छन् । ती मध्ये जो समाज र राज्यको नीति निर्माण वा शक्ति प्राप्तिमा लालचा र चाहना राख्छन् ती शक्तिका आकांक्षी हुन् । जो त्यस्तो सोपानमा सबैभन्दा माथि छन् अर्थात निर्णय गर्ने ठाउँ र शक्तिमा रहेका छन्, त्यस्तो समुहलाई शक्ति प्राप्ति समुह भनिन्छ (Dahl, 1995) ।

Robert A Dahl को भनाइमा सबै मानिसहरूले राजनीतिमा समान चाख राख्दैनन् । केही मानिसहरू राजनीतिमा फरक हुन्छन्, त्यस्तै केही गहन रूपमा यसमा संलग्न हुन्छन् । त्यस्तै समुह जो गहन रूपमा राजनीतिमा संलग्न छन्, त्यसमध्ये केहीमात्रै शक्तिका आकांक्षी हुन्छन् । यस्ता शक्ति प्राप्त गर्न चाहनेमध्ये केहीले अरुका भन्दा धेरै शक्ति प्राप्त गरेका हुन्छन् । यस आधारमा Dahl ले मानिसहरूलाई चार समुहमा बाँडेका छन्, ती हुन् (Dahl, 1995):

- १) अराजनीतिक
- २) राजनीतिक
- ३) शक्ति आकांक्षी
- ४) शक्तिशाली

उनको निष्कर्ष यो छ कि राजनीतिप्रति उदासीन रहने व्यक्तिहरू बढी हुन्छन् । चासो लिने व्यक्तिमध्ये पनि शक्तिको लागि मरिमेट्ने कम हुन्छन् । र त्यसभन्दा पनि कम शक्तिशाली व्यक्तिको समुह हुन्छ । उनले राजनीतिक उदासीनताका कारणहरू पनि व्याख्या गरेका छन् । जुन निम्नानुसार रहेका छन्:

- १) राजनीतिमा लाग्दा अन्य क्षेत्रको तुलनामा कम फाइदा हुने भएमा ।
- २) राजनीतिमा आफू प्रवेश गर्दा पनि खासै प्रभावकारी परिवर्तन आउन सक्ने नदेखेमा ।
- ३) विभिन्न विकल्पमा जुन रोजे पनि खास फरक नदेखेमा ।
- ४) आफ्नो अल्पज्ञानको कारणले राजनीतिक सफलता प्राप्त हुँदैन भन्ने ठानेमा (पोखेल, २०५९)

Robert A Dahl ले यसको ठिक विपरीत स्थितिमा फेरि व्यक्ति किन राजनीतिमा सरिक हुन्छ भन्दै निम्न कारणहरू पनि प्रस्तुत गरेका छन्:

- १) व्यक्तिले राजनीतिमा लाग्दा पाउने प्रतिफललाई बढी महत्त्व दियो भने ।
- २) परिणामलाई बदल्न सक्छु भन्ने विश्वास भयो भने ।
- ३) विकल्पहरू महत्त्वपूर्ण छन् भन्ने लागेमा ।
- ४) आफू अघि नसरे परिणाम असन्तोषजनक हुन्छ भन्ने लाग्यो भने ।
- ५) प्रस्तुत प्रश्नबारे आफूसँग बढी ज्ञान र सीप छ भन्ने लागेमा ।
- ६) बन्धनहरू कम छन् भन्ने लागेमा (पोखेल, २०५९) ।

यसरी Robert A Dahl ले माथि प्रस्तुत गरेका कारणले गर्दा राजनीतिमा सहभागिता वृद्धि हुन्छ भनी आफ्नो विचार प्रष्ट पारेका छन् । वास्तविक जीवनमा उनले भनेजस्तै नै हुने गर्दछ । जनसहभागिता कहिले बढ्ने र कहिले घट्ने हुन्छ । राजनीतिमा लाग्नेका निमित्त स्थिर रहेको पाइन्छ ।

२.३ सहभागिताका प्रकार

राज्यको राजनीतिक सिद्धान्त, रीतिरिवाज, परम्परा, अज्ञानता र नागरिकहरूमा व्याप्त गरिबीजस्ता कुराहरूले राजनीतिक सहभागितालाई प्रभाव पारेको हुन्छ । राजनीतिक सहभागितालाई निम्नानुसार विभाजन गरी अध्ययन अनुसन्धान गर्ने गरेको पाइन्छ (पोखेल, २०५९: १८१-१८२) ।

क) जनसहभागिता

राजनीतिमा नागरिकहरू सक्रियरूपमा सहभागी भई प्रजातान्त्रिक अधिकारहरू प्राप्त गरेका हुन्छन् भने त्यसलाई जन वा आमसहभागिता भनिन्छ । पश्चिमी मुलुकमा यस्तो किसिमको सहभागिता स्वतः स्फूर्त रूपमा रहेको पाइन्छ । आर्थिक सम्पन्नता, राजनीतिक जागरुकता र राजनीतिक प्रणालीद्वारा सहभागिताको उचित अवसर प्रदानले गर्दा नागरिक पूर्ण सहभागी बन्न सक्षम हुन्छन् ।

ख) सीमित सहभागिता

राजनीतिक, आर्थिक, समाजिक तथा धार्मिक सबै क्षेत्रमा खास वर्गको मात्र बोलवाला रहन्छ । शासकवर्ग सानो भए पनि सबै शक्ति त्यसैलाई प्राप्त हुने सहभागिता

सीमित सहभागिता हो । आजको वास्तविकतामा यही सहभागिता पाइन्छ । शासित वर्ग शासकबाट सधैं निर्देशित र नियन्त्रित रहन्छ ।

ख) असहभागिता

सक्रिय सहभागिताबाट वा र भूमिकाबाट अलग रहनुलाई असहभागिता भनिन्छ । सामाजिक दृष्टि र आर्थिक पक्षमा पिछडिएका व्यक्ति वा अशिक्षा र गरिबीले गर्दा प्रायः असहभागिता हुन्छ । नेपालमा २०३८ सालमा सम्पन्न आमनिर्वाचनमा केही प्रतिबन्धित दलले बहिष्कार नीति अपनाएका थिए, यसलाई पनि असहभागिता भनिन्छ ।

राजनीतिक सहभागिताका विभिन्न स्वरूपहरू रहन्छन् । समाजमा बस्ने सम्पूर्ण मानिसले प्राप्त गर्ने अवसर तिनको क्षमता र उत्प्रेरणा फरक-फरक हुने हुँदा सहभागिताका स्वरूप पनि फरक हुन्छन् । मतदाताहरूले मतदान, जनसभामा उपस्थिति जुलुसमा सहभागिता, राजनीतिक दल वा दबाव समुहको सदस्यता, पर्चा वितरण चुनाव प्रचार-प्रसार प्रतिनिधि मण्डलमा सहभागि गाउँघरका समस्या सुल्झाउनमा संलग्नता, दललाई चन्दा, चुनावमा उमेदवारी, सरकारी पद ग्रहणजस्ता अनेकौं माध्यमबाट राजनीतिक प्रणालीमा सहभागिता जनाउँदन् । यसको स्वरूप चुनावी र गैरचुनावी हुन सक्छ । धर्ना, दड्गा र अन्य आतङ्क जन्य तरिकाबाट पनि राजनीतिमा सहभागिता जनाउन सकिन्छ । यिनलाई कानून विपरीत मानिन्छ । राजनीतिक सहभागिताका प्रमुख स्वरूपमा निर्वाचन, नागरिक अग्रसरता, सरकारी सेवा, सम्पर्क, दबाव समूह र अन्य सङ्घठन, असहयोग वा विरोधी कार्यक्रम धर्ना, जुलुस, सत्याग्रह आदि हुन् ।

२.४ राजनीतिक सहभागितामा प्रभाव पार्ने तत्वहरू

राजनीतिक सहभागितामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा विभिन्न तत्वहरूले प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । ती प्रमुख तत्वहरू निम्नानुसार रहेका छन् (पोखेल, २०५५: १९३-१९४) ।

क) सामाजिक तत्वहरू

व्यक्तिको राजनीतिक सहभागितालाई उसको शिक्षा, आय, पेसा, उमेर तथा बसोबासले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । अशिक्षित भन्दा शिक्षित, कम आय भएका भन्दा बढी आय भएका, निम्न पेसागत भन्दा उच्च हैशियत भएका, वृद्धभन्दा अधवैसे र

गाउँलेभन्दा सहरमा बसोबास गर्नेमा बढी राजनीतिक सहभागिता भएको पाइन्छ । आर्थिक तत्वमा परिवर्तन आउनासाथ सहभागिता दरमा परिवर्तन देखा पर्दछ ।

ख) मनोवैज्ञानिक तत्वहरू

राजनीतिमा सहभागि प्रत्येक व्यक्तिका एउटै आकाङ्क्षा, लक्ष वा उद्देश्य हुँदैनन् । विभिन्न उद्देश्य जस्तै: शक्ति हत्याउनु, धन कमाउनु, प्रभाव पार्नु, मान प्रतिष्ठा वा जनकल्याण मध्ये जुनसुकै उद्देश्य राखेका हुन्छन् । जुन उद्देश्यका लागि सहभागि भएका छन् त्यस्तो उद्देश्य पूर्ण भएका खण्डमा सहभागिता वृद्धि हुन जान्छ र नभएमा घट्न जाने हुन्छ ।

ग) राजनीतिक तत्वहरू

मुलुकमा अपनाइएको राजनीतिक प्रणाली, मताधिकार अथवा चुनाव प्रणाली र विवादले सहभागितामा प्रभाव पार्दछ । यदि राजनीतिक दललाई काम गर्ने पूर्ण छुट छ भने जनताको सहभागिता बढ्छ, उनीहरूले राजनीतिक शिक्षा प्राप्त गर्दछन् र त्यसो नभएमा सहभागिता घट्न जान्छ ।

घ) आर्थिक तत्वहरू

राजनीतिक सहभागितामा व्यक्तिको आय, पेसाले प्रभाव पार्दछ । आयस्रोत राम्रो छ भने सहभागिता दर उच्च हुन जान्छ र नभएमा न्यून रहन्छ । दिनभरि काम गरी बिहान बेलुका हातमुख जोर्ने समस्या सुल्झाएका व्यक्तिहरूलाई राजनीतिप्रति कुनै चासो रहँदैन । फलस्वरूप सहभागिता स्वतः न्यून हुन जान्छ ।

ङ) निर्वाचन प्रणाली

राजनीतिक प्रणालीमा अपनाइएको चुनाव पद्धति बालिग मताधिकारमा आधारित भए सहभागिताको लागि नयाँ अवसर प्रदान हुन्छ । यसका साथै दलिय प्रथा पनि प्रचलित भएमा चुनावी अभियान अझै उत्कृष्ट भई सहभागिता दर उच्च हुन जान्छ ।

२.५ राजनीतिक सहभागिता, महिलावाद र लोकतन्त्र

सामान्यतया लोकतन्त्र नागरिकहरूको पत्यक्ष र अप्रत्यक्ष सहभागिताको स्तर र तहमा निर्भर गर्दछ । कुनै पनि लोकतन्त्रका लागि नागरिकको सक्रिय सहभागिताले बलियो जगको काम गरेको हुन्छ । सहभागितालाई एउटा माध्यमजन्य घटना (Instrumental Phenomenes) का रूपमा कोही मान्दछन् भने कोही विकासजन्य घटनाका (Developmental Phenomenes) का रूपमा लिन्छन् । पहिलो अवधारणाले नीति निर्माणमा

सहभागिताको प्रभावलाई जोड दिन्छ । यसले कर्तामाथि पार्ने प्रभाव भन्दा पनि धेरै विद्वानहरूले सहभागिता भनेको सार्वजनिक परिणामा प्रभाव पार्ने पद्धतिको रूपमा भुकाव राख्छन् । धेरै विद्वानहरूका विचारमा राजनीतिक सहभागिता भनेको नीति निर्माणको उद्देश्यप्रतिको पद्धति अथवा औजार नै हो (Vinod and Deshpande 2013:217) .

सामान्य अर्थमा सहभागिता भनेको मतदानको प्रकृत्यामा सामेल हुनु हो । जसबाट आफ्नो छनौटको प्रभाव निर्वाचनको परिणाममा पच्यो कि परेन भन्दा पनि व्यक्तिहरूलाई एक प्रकारको सन्तोषको आभाष हुन्छ । सहभागिता भनेको मुद्धामा आधारित क्षेत्र खण्डित विभिन्न प्रकारका मार्गहरूको बाँडफाँड: विविध अर्थहरू भएको र विभिन्न मार्गहरूमा प्रभाव पार्ने हुन सक्दछन्-(Participation can be 'issue-based; Segmented by sector; distributal among different kinds of avenues': have different meaning and impact within different avenues; (Warren, 2002:359) .

ड्रेजि र अमर्त्य सेन ले सहभागिता स्वतन्त्र विकासको साँचोको रूपमा रहेको हुन्छ भन्दछन् । उनकै शब्दमा- Participation can be seen to have intrinsic value for the quality of life, Indeed being able to do something through political action-for oneself one for other-is one of the elementary freedoms that people have reason to value (Dreeze and Sen 2002:359)

सामान्यतया अन्य लोकतन्त्रमा भन्दा उदारवादी लोकतन्त्रमा निर्वाचनमा भाग लिनु, आर्थिक सहयोग गरी राजनीतिक दलहरूलाई समर्थन गर्नु, निर्वाचन अभियानमा सहयोग पुऱ्याउनु, निर्वाचित वा मनोनित पदाधिकारीहरूमा आफ्नो विचार वा गुनासाहरूलाई जोड दिँदै अन्तरक्रिया वा संवाद गर्नु केही सार्वजनिक छनौटवाट निर्देशित गैरदलिय संस्थाहरूको क्रियाकलापहरूमा भाग लिनु र सार्वजनिक नीति निर्माण र परिणाममा प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने रूपमा सहभागिताको व्याख्या गर्दा सहभागि आफै माथि प्रभाव पार्ने कुरालाई पनि कम महत्त्व दिन मिल्दैन किनकि विस्तृत र फराकिलो नागरिक सहभागिताले मात्रै धेरै महत्त्वपूर्ण संस्थाहरू र असल शासनको निर्माणमा मद्धत गर्दछ(Uhlaner 1986:555) ।

राजनीतिक सहभागितामा धेरै अध्ययनले के देखाएको छ भने सामाजिक, आर्थिक हैशियत राजनीतिक सहभागिताका बिचमा हस्तक्षेपकारी चलहरूको भूमिका हो जब राजनीतिक संलग्नतालाई प्रमाणित पाँदछ समाजका संस्थाहरूमा राजनीतिक सहभागिताका परिस्थिति र अवसरहरू वा त्यस्तै तवरले बाध्यता सिर्जना गरेमा पनि सहभागिता वृद्धि हुन्छ (Mie Powdel and Prewitt 1969, quoted by Vinod and Derhaphende 2013) . जस्तै:

निर्वाचनमा भाग लिन राजनीतिक दलहरूमा प्रजातान्त्रिक निर्वाचनप्रति विश्वास हुनुपर्दछ । त्यस्तै समाजले संस्थागतरूपमा कहिलेकाँही मानिसहरूलाई निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुनपनि बाध्य गर्न सक्दछ । जस्तै मद्दिनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था भनी राजनीतिक सहभागिता वा राजनीतिक मनोवृत्तिमा व्यवस्था माथिको विश्वास अविश्वासजस्ता व्यक्तिगत तप्काले पनि भूमिका खेल्दछ । राजनीतिक सहभागितामा प्रभाव पार्ने मुख्यतः त्यसको स्तर/तह भनेको राजनीतिक मूल्य हो । यस सन्दर्भमा व्यक्तिको यथास्थिति र परिवर्तनको आवश्यकता जस्ता कुराले भुकावसँग सम्बन्धित राजनीतिक अभिमुखीकरण र अवस्थाले राजनीतिक सहभागिता र व्यवहारमाथि प्रभाव पार्दछ । राजनीतिक विचार र राजनीतिक सहभागितासँग सामाजिक र राजनीतिक मूल्यहरूले प्रायः सम्बन्ध राख्दछन् ।

राजनीतिक सहभागितालाई दुई स्वरूपमा वर्गीकरण गरिँदै आएको पाइन्छ । ती हुन्:

१. Popular/conventional types of political participation

यस अन्तर्गत स-सानो सक्रियता र संलग्नतालाई राखिएको पाइन्छ । जस्तै मतदान गर्नु र राजनीतिक सूचनाहरूको विस्तार गर्ने काम पर्दछन् ।

२. Unconventional forms of political participation

व्यक्तिको राजनीतिक र सार्वजनिक नीति निर्माण प्रक्रियामा सक्रिय संलग्नता र व्यस्ततालाई बुझिन्छ । खासगरी सक्रिय रूपमा राजनीतिक दल, आन्दोलन, राजनीतिक क्रियाकलाप र कार्यक्रमहरू चलाउनु, राजनीतिक विरोध आदि क्रियाकलापहरूमा सक्रिय संलग्नताका अतिरिक्त विभिन्न सार्वजनिक निकायको वा सरकारी क्षेत्रमा हुने नीति निर्माण र विभिन्न पार्टीमा सक्रिय सहभागितालाई पनि बुझिन्छ ।

राजनीतिक सहभागितामा प्रभाव र स्वरूपको निर्धारणमा मुख्यतया चार मुख्य तथ्यहरूलाई समसामयिक राजनीतिक सहभागितामा जोड दिइएको पाइन्छ । ती हुन्:

१. स्रोतहरू

२. राजनीतिक मूल्यहरू)

३. सामाजिक पुँजी(Social Capital)

४. संस्थागत अवसरहरू र सीमाहरू (Institutional Opportunities and Constraints)

(Vinod and Derhaphende 2013)

राजनीतिक सहभागिताको विभिन्न तहको स्तरमाथि विविध विषयहरू र तथ्यहरूले प्रभाव पार्न सक्दछ। उमेर, भाषा, लिङ्ग, शिक्षा, बासस्थान र गाउँ शहर जस्ता चलहरूलाई स्रोत भनिन्छ। जसले राजनीतिक सहभागिताको स्तर र तममा प्रभाव पार्दछ। सामाजिक पूँजी भन्नाले राजनीतिक संस्थाहरूप्रति र एक अर्कोप्रति हाम्रो सम्बन्धलाई बुझिन्छ। सामाजिक पूँजीको उत्पादनले नै राजनीतिक सहभागिताको विस्तृत भण्डारको नतिजा निकाल्छ। यस्तै संस्थागत अवसरहरू र बाध्यताहरूले पनि राजनीतिक सहभागिताको स्वरूप र स्तर निर्धारणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्।

राजनीतिक सहभागितामा धेरै अध्ययनले के देखाएको छ भने सामाजिक, आर्थिक हैशियत र राजनीतिक सहभागिता बीचमा हस्तक्षेपकारी चलहरूको भूमिकाले राजनीतिक संलग्नतामा प्रभावित पार्दछ (Mie Powdel and Prewitt 1969, quoted by Vinod and Derhaphende 2013)। राजनीतिक सहभागिता र राजनीतिक मनोवृत्तिमा व्यवस्थामाथिको विश्वास, अविश्वास जस्ता व्यक्तिगत तथ्यहरूले पनि भूमिका खेल्दछ। राजनीतिक सहभागितामा प्रभाव पार्ने मुख्यतः यसको स्तर/तह भनेको राजनीतिक मूल्य हो। राजनीतिक बिचार र राजनीतिक सहभागितासँग सामाजिक र राजनीतिक मूल्यहरूले प्रायः सम्बन्ध राख्दछन्।

लोकतन्त्र र महिला सहभागिता अथवा महिलावादका सम्बन्धमा UNDP को प्रतिवेदलाई हेर्ने हो भने उसले आफ्नो प्रतिवेदनमा राजनीतिक दलहरू र निर्वाचन प्रणालीहरूद्वारा औपचारिक राजनीतिक सहभागिता र प्रतिनिधित्वमा जोड दिएको छ। यस प्रतिवेदनले अल्पसङ्ख्यक र महिलाहरूको सहभागिता वृद्धि गर्न, निर्वाचन प्रणालीको निर्माण र सबलीकरणका साथै राजनीतिमा नकारात्मक प्रभावलाई सीमित गर्नका लागि राजनीतिक दलहरूमा शासनको सुधारका लागि आह्वान गरेको छ। यस प्रतिवेदनले राजनीतिमा अल्पसङ्ख्यक र महिलाहरूको सहभागिता वृद्धि भएमा मात्रै लोकतन्त्रमा महिला सहभागिता अथवा समावेशिताको यात्राले उपयुक्त बाटो लिने उल्लेख छ (HDR 2002)।

असमान सहभागिताले लोकतन्त्रमा असम्भावित सङ्कटहरू खडा गर्दछ। सहभागिता तबमात्रै लोकतान्त्रिक बन्छ जब निर्णयले प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रभाव पार्दछ र प्रत्येक व्यक्तिले त्यस्तो निर्णयमा प्रभाव पार्ने बराबर अवसर प्राप्त गर्दछन्। यहाँ को सहभागि भयो भन्दा पनि कसले सहभागिताको लागि विशेषताहरू बोकेको छ भन्ने हो। राजनीतिक सहभागिताले लोकतन्त्रलाई स्थायित्व र सक्षम बनाउन सहयोग गर्दछ। त्यसैले लोकतन्त्रमा

कुनै भेदभाव महिला वा पुरुष दुबैलाई निर्णय निर्माणमा प्रभाव पार्ने, प्रतिनिधित्व गर्ने र सहभागिता जनाउने बराबरी मौका र अवसरहरू उपलब्ध हुनुपर्दछ। समानतामूलक राजनीतिक सहभागिता नै अन्ततः लोकतन्त्रको प्राण र सार हो।

महिलावाद

महिलाहरूको विभिन्न पक्षहरूमा कुरा गर्न धेरै सिद्धान्त र वादहरूको जन्म भयो। वास्तवमा पुरुष दमन र शोषणको विरोध गर्दै महिलाले पनि पुरुष सरह अवसर उपयोग गर्न पाउनु पर्छ, भनी देखा परेको आन्दोलन वा दर्शन नै महिलावाद हो।

मानव सभ्यताको प्रारम्भमा शुष्म अवस्थामा आइसक्दा पितृसत्तात्मक दमन र शोषण असमान अवस्थामा रहेका छन्। पितृसत्ताले समाजका हरेक क्रियाकलाप, विकास, सिद्धान्त, कला, साहित्य आदि जस्ता क्षेत्रमा महिलाको भूमिकालाई वास्ता गरेको हुँदैन। यस्तो समाजको वैकल्पिक रूप प्राप्त गर्नका लागि महिलाहरू जागृत भएको देखिन्छ। त्यहि अवस्थाबाट नै नारीवादको उदय हुन गएको पाइन्छ। वास्तवमा पुरुष दमन र शोषणको विरोध गर्दै महिलाले पनि पुरुषसरह अवसर उपभोग गर्न पाउनु पर्छ, भनी देखा परेको आन्दोलन वा दर्शन नै महिलावाद हो। महिलावाद भन्ने अवधारणाको सुरुवात अठारौं शताब्दी देखि नारीवादका पहिलो, दोस्रो र तेस्रो धार हुँदै अगाडि बढिरहेको पाउँछौं भने सन् १९८० देखिको नारीवादलाई आधुनिकवादी अवधारणाका रूपमा हेरिएको पाइन्छ। यद्यपी महिलाहरू शोषित पिडित तथा दमीत छन् भन्ने कुरा सन् १८४८ मा पहिलो पटक न्यूयोर्कमा महिला अधिकार सम्मेलन भएको थियो (मल्ल, २०११ : ११)। त्यसबेला नै महिला र पुरुष समान रूपले यस धर्तीमा सिर्जिएका हुन् तर महिलाहरू माथि भेदभाव कायम नै छ भन्ने आधिकारिक घोषणा गरिएको थियो। जसमा महिलाहरूले समानताका लागि घोषणा पत्र समेत प्रकाशनमा ल्याएका थिए।

लैङ्गिक असमानताका तत्वहरू लैङ्गिकको सामाजिक संरचना, लैङ्गिक श्रम विभाजन, सार्वजनिक र निजी क्षेत्रमा मुल्य र व्यवहार, पितृसत्तात्मक विचार धारा रहेका छन्। महिलाहरूलाई निजी क्षेत्रको उत्तरादायित्व बहन गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गरिन्छ भने पुरुषहरूलाई सार्वजनिक क्षेत्रको कामको पहुँचमा महत्त्व दिइन्छ। उदार महिलावादीहरू सार्वजनिक क्षेत्रको काममा वास्तविक सम्मान हुने र पैसा शक्ति, स्तर, प्रगतिका अवसरहरू र आत्मसन्तुष्टी पनि हुने उल्लेख गर्दछन्। यसरी सम्मानपूर्ण सार्वजनिक पेशाहरूबाट

महिलाहरूलाई अलग गरिएका लैङ्गिक असमानताको स्थिति सृजना भएको उदार नारीवादको तर्क छ। उदार नारिवादले महिला र पुरुष दुवैलाई आफ्ना जीवनशैली छनोट स्वीकार र सम्मान गर्नुपर्ने धारणा राखेको छ। छनोट स्वतन्त्रता, अवसरको स्वतन्त्रता आदि मुद्दाहरू उदार नारीवादीहरूले उठाएका छन्।

धेरै महिलावाद अथवा नारीवादहरू मध्ये सन् १९६० को दशकमा देखापरेको महिला आन्दोलनलाई अगाडि बढाउन सहयोग गर्ने उदारवादी नारिवाद हो। लैङ्गिक असमानता सिद्धान्तको उदाहरण उदार नारिवाद हो। यसको मुख्य जोड युक्ती संगत नैतिक संस्थाका लागि महिलाहरूले मानविय क्षमतामा आधारित भएर पुरुषसँग समानताको दावी गर्नुपर्दछ भन्ने रहेको छ। यसका अनुसार लैङ्गिक विभेद, पितृसत्ता र श्रम विभाजनको लिङ्गिय समानताको लागि श्रम विभाजनलाई हस्तान्तरण गर्दै कानून, काम, परिवार, शिक्षा र संचार जस्ता मुख्य संस्थाहरूलाई पुर्नसंरचना गर्नुपर्दछ (मल्ल, २०११ : ११)। उदार नारीवादका अनुसार सबै महिला र पुरुष समान तरिकाले सृष्टि भएका हुन। तिनीहरूलाई खास खालका अविभाज्य अधिकारहरू तिनीहरूका सृष्टिकर्ताले प्रदान गरेको छ। तिनीहरूले जोड दिएका स्वतन्त्र जीवन र समृद्धिलाई नै हो।

समग्रमा महिलावाद भन्नाले एउटा त्यस्तो विचार हो, जुन पुरुष र स्त्रीका बिचमा असमानतालाई अस्वीकार गर्दै नारीको सबलीकरणका प्रकृत्यालाई बौद्धिक क्रियात्मक रूपबाट प्रस्तुत गरिन्छ। त्यस्तै नारिवाद त्यस्तो सिद्धान्त हो, जस अन्तर्गत असमानता र सबलीकरणको महिला र पुरुष बिचको प्रयाप्त समाजगत असमानतालाई नकार्नुपर्छ। यद्यपी महिलावाद सम्बन्धमा विभिन्न विभेदहरू देखा परेका छन्। ति मध्ये प्रमुख नारिवादीहरूका दर्शनहरू निम्न प्रकारका छन्।

नारीवाद

सन् १९७५ मा पहिलोपटक शुरु भएको अन्तराष्ट्रिय नारी दिवस मनाउने कार्यक्रममा विश्वका लगभग १०,००० महिला अन्तराष्ट्रिय सम्मेलनमा भाग लिएका थिए। तथापि त्यसले घोषित गरेका महिला अधिकारलाई व्यवहारमा पूर्ण रूपमा लागू गर्न सकेको देखिदैन। उदाहरणको रूपमा हेर्ने हो भने महिलाहरूको कृषि र वातावरणका लागि दिइएको योगदानलाई बेवास्ता गरेको पाइन्छ। नारीवादी लेखनको शुरुवात फ्रान्सेली युद्ध र अठारौं शताब्दीको अन्तदेखि प्रकाशनमा आएको थियो। त्यो समयमा महिला अधिकार महिला आर्थिक कारोबारको महत्त्व र धर्मले महिलालाई होच्याएको बारे लेखिकाहरूले लेखेका थिए।

त्यसको करिब दुई वर्ष अघि नै बुभन बाइबल जस्तो सशक्त नारीवादी पुस्तक देखि महिलाहरूले बाइबलको पुरुष पक्षीय विचार धारालाई चुनौति दिएका थिए । त्यतिबेला यस्तो धार्मिक ग्रन्थमा महिलाहरू शोषित, पिडित, दमीत छन् भन्ने कुरा सन् १८४८ मा पहिलो पटक न्यूयोर्कमा महिला अधिकार सम्मेलन भएको थियो । त्यसबेला नै महिला पुरुष यस धर्तीमा सिर्जिएका हुन् । तर महिला माथि भेदभाव कायम छ भन्ने कुरा आधिकारीक घोषणा गरिएको थियो । १९ औं शताब्दीमा दासत्व विरुद्धमा आन्दोलन संचालन गरे । यसै सिलसिलामा भएको आन्दोलनलाई Women's Suffrage Movement भन्न सकिन्छ । यसपछिFridanको Book "The Feminine Mystique" 1963 मा प्रकाशित भयो । यसमा लोग्ने र स्वास्थ्यी दुवैको घरभित्रको अधिकार बराबर हो भन्ने मान्यता थियो । जसबाट केही चेतना ल्याउने काम भयो । उक्त किताबको मान्यतालाई सबैले स्वीकार गरेर महिलाको सङ्गठन बनाउनु पर्ने महसुस गरेर सन् १९६६ मा (NOW) नामक संस्थाFridan को अध्यक्षतामा Washington DCमा स्थापना भयो (Dahl, 2000) ।

उन्नाइसौं शताब्दीको शुरुमा यूरोपमा औद्योगिककरणको विस्तारसँगै महिलाहरूले कलकारखानामा काम गर्न थाले कलकारखानामा काम गर्ने समय दिनमा १५ देखि १६ घण्टा सम्म हुन्थ्यो । तसर्थ अमानविय असमानुपातिक तरिकाबाट काम लगाइएको विरुद्ध तथा भोट दिने अधिकार प्राप्तीका लागि महिलाहरूले सङ्घर्ष शुरु गरे । सन् १९०८ मा सर्वप्रथम अमेरिकाको न्यूयोर्कमा कपडा मिलका महिला मजदुरहरू आफ्नो हक, हित र अधिकार प्राप्तीका लागि सडकमा उत्रिए । यो विद्रोह गरिएको दिन मार्च ८ तारिक थियो । यसको ठिक दुई वर्ष पछि डेनमार्कको राजधानी कोपनहेगनमा अन्तराष्ट्रिय महिला सम्मेलन आयोजना गरियो जहाँ १७ वटा देशका करिब सयजना महिलाहरूले भाग लिएका थिए । यस सम्मेलनले मार्च ८ लाई कामदार महिलाहरूको दिवसका रूपमा मनाउने निर्णय गर्‍यो । उक्त सम्मेलनमा विश्वशान्ति, आमा र बालबालिकाहरूको सुरक्षामा काम गर्ने समय दिनको ८ घण्टा हुनुपर्ने, आदि विषयहरूका साथै महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक र राजनितिक क्षेत्रमा भोग्नु परेका समस्याहरूबारे छलफल भए । महिला दिवस पहिलो पल्ट सन् १९११ मा जर्मनी, अष्ट्रिया, डेनमार्क, स्वीजरल्याण्ड र अमेरिका गरि पाँच देशहरूमा मनाइयो । त्यसको बीस वर्ष यता भने महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक र राजनितिक उत्थानका प्रयासहरू धेरै भएका छन् । यसरी महिलाहरूका बारेमा सर्वप्रथम महिलाहरूले नै आफ्ना कलमबाट आवाज उठाएका हुन् ।

२० औं शताब्दीको अन्त्यतिर आइपुग्दा Feminism लेउटा सिद्धान्तको रूप धारण गर्‍यो । मूलतः तीन विचारहरू यसमा रहेका छन । ती हुन्:

- 1) उदारवादी महिलावाद
- 2) क्रान्तिकारी महिलावाद
- 3) साम्यवादी महिलावाद

महिलाका अधिकारको सिद्धान्तबाट जुन Wollstonecraft को दर्शन थियो, त्यसबाट प्रभावित भै अमेरिकामा धेरै महिला अभियन्ताहरू अगाडि आए । जस्तै: Hannah Mather Corcer (1752–1829), Lucertia Mott (1793-1880), Margaret Fuller (1810-1850), Flyzabeth Cadystatch (1815-1902), Susan B. Antheny (1820-1906) आदि हुन् ।

महिलावादको पहिलो लहरले खासगरी महिलाका समान अधिकार, शिक्षा र काममा पहुँच, सम्पत्तिमाथि कानूनी अधिकार, विवाहको अधिकार आदिमा जोड दिएको थियो । यस्ता अभियानहरू सिद्धान्त निर्माणभन्दा पनि कार्यात्मक रूपमा थिए (Hant and Vavey, 2004) । महिलाको अधिकार प्राप्तमा अर्को अभियान भनेको Suffragette Movement थियो । जुन बेलायतमा २० औं शताब्दीमा सुरुका दशकहरूमा देखा परेतापनि अमेरिका लगायत धेरै युरोपेली राष्ट्रहरूमा प्रभाव पारेको थियो । J.S. Mill ले महिलाहरू तार्किक र बौद्धिक छन्, त्यसैले लिङ्ग विभेदको आधारमा अधिकारबाट वञ्चित गरिनु हुँदैन भन्ने । त्यस्तै न्यायिक सिद्धान्त, नागरिक चेतना आदिका आधारमा महिलाहरू पुरुषभन्दा तल छन् भन्ने कुराको कडा प्रतिवाद गर्दै महिला अधिकार र मताधिकार सम्बन्धमा आफ्ना दर्शनमार्फत आवाज उठाए । महिला मताधिकार आन्दोलनका बारेमा बेलायती लेखक G.K Ghestekan (1943) लेख्छन्-Twenty million yong women roes to their feet with the sky ‘We will not be dictated to; and proceeded to beome stenographers’.

Feminism को दास्रो लहर १९६० देखि सुरु भएको मानिन्छ । यो आन्दोलन महिलाको शरीर केन्द्रित भै सिद्धान्त निर्माणमा लागेको थियो । महिला Sex/Gender दुवै आधारमा विभेदीकरणमा छन् । Sex भन्ने कुरा जैविक फरकपन भएपनि लैङ्गिक फरक पनि समाज र त्यसको संस्कृतिले उत्पत्ति गरेको हो, त्यसैले समाजमा महिला माथि हुने विभेद सामाजिक र साँस्कृतिक आशयको हो जैविक हैन, भन्ने सिद्धान्त अगाडि आयो । जसमा उदारवादी, मार्क्सवादी, समाजवादी र क्रान्तिकारी महिलावादी विचारले धेरै देन

दिए। यसक्रममा Semon de Beauvoir's The Second Sex (1949) / Betty Friedan's The Feminine Mystique (1963) उल्लेखनीय क्रान्तिकारी विचारहरू हुन्।

त्यस्तै Feminism को तेस्रो लहर १९९० को दशकमा शुरु भएको मानिन्छ। जुन विविधता र बहुलतामा उल्लेख्य मानिन्छ। महिलावादी साहित्यमा यसलाई उत्तर आधुनिकवादी विचार मानिन्छ। यो आन्दोलन सेता र मध्यमवादी पश्चिम केन्द्रित नभै तेस्रो विश्व र सम्पूर्ण विश्व केन्द्रित अभियान हुन पुग्यो। यस अभियानले पहिलो र दोस्रो लहरको भन्दा पृथक स्वरूप र अस्तित्व खडा गर्‍यो। Naomi Wolf को पुस्तक Fire with Fire: The New Female Power and How it will change the 21st Century (1993), द्वारा 'Victim Feminism' लाई नकार्दै 'Power Feminism' को पक्षमा वकालत गर्‍यो। उनले भनिन्-*The Women should come out of persecution Complex, and should stop being vicious, but should energise their capacity for getting the rightful place in the society.*

२१ औं शताब्दीको सुरुवातसँगै महिलावाद (Feminism) विविधता, बहुसाँस्कृतिक र उत्तरआधुनिक रूपमा परिभाषित भएको छ। जसले जुनसुकै प्रकारको सामान्यीकरण र सर्वव्यापीकरणको वकालत गर्दछ। Feminism एउटा सिद्धान्तमात्रै हैन, एउटा सशक्त राजनीतिक आन्दोलनको पनि नाम हो। यसले धेरै मूलधारको राजनीतिक सिद्धान्त र अभ्यासमा धेरै प्रश्नहरू उठाएको छ। जसले एउटा आदर्श प्रस्तुत गरेको छ। जसबाट यो प्राप्तिको लागि रणनीतिहरू योजनाबद्ध गरिएका छन्। अझ Feminism एउटा दर्शन र विचारधारा भएको छ। त्यसैले Feminism सिद्धान्तहरूमा, व्यवहारमा र रणनीतिहरूमा बहुलतायुक्त छ।

उदारवादी महिलावाद

राज्यको सत्ता र शक्तिको आधारमा नियन्त्रणबाट पृथक राख्ने व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अवधारणा नै उदारवादी सिद्धान्त हो। यसले तर्क र बौद्धिकताको क्षेत्रमा आधारित व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, अधिकार र समानतामा जोड दिन्छ। उदार महिलावादले पनि असमानताको उन्मुलनमा मत जाहेर गर्दै सार्वजनिक क्षेत्रमा समानताको सिद्धान्तका आधारमा पुरुष सरह महिलाको समान अधिकार प्राप्तमा जोड दिन्छ। लिङ्गका आधारमा भएको असमानता जस्ता कृत्रिम अवरोधको विषय नभै लोकतन्त्रमा विश्वास गर्दै महिलाको आफ्नो क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कुरालाई यसले आधार मान्दछ। राज्यको अस्तित्व स्वीकार्दै यसको हस्तक्षेपको विरोध गर्दै नरु महिला भएकै नाताले राज्यले कुनै विभेद गर्नुहुँदैन भन्दछन्। राज्द यस्तो माध्यम हो, जसले अधिकारको स्थापना गर्दै स्वतन्त्रता र समानताको

व्यवस्था गर्दछ। राज्यले इतिहासका आधारमा पितृसत्तात्मक स्वरूप लिनु हुँदैन यसको ठिक विपरीत लिङ्गीय समानता प्राप्त गर्न सहयोग पुऱ्याउनुपर्दछ (Vinod and Derhaphende 2013:392-93)।

क्रान्तिकारी महिलावाद

क्रान्तिकारी महिलावादलाई महिला केन्द्रित अवधारणा पनि भनिन्छ। समाजमा व्याप्त असमान शक्तिको स्थितिलाई यसले जोड दिन्छ। यसको मुख्य आधार पितृसत्तात्मक र पुरुषहरूले अधिनस्थ महिला छन् र उनीहरू उपर यौन शोषण गरिनु नै हो। क्रान्तिकारी महिलावादहरू उदारवादलाई मान्दैनन्। राज्य र पुरुषप्रतिको नरम भुकावले विरोध गर्दछन्। जस्तै Germaine Greer ले The Female Eunch (1970) मा भन्छिन्, पुरुषले महिलामाथि यौनात्मक रूपमा नियन्त्रण गर्नु नै महिलामाथिको शोषण र दमनको मुख्य कारण हो। पुरुषको शक्तिको स्रोत पितृसत्ता हो, जुन पछि राजनीतिक सत्ता नै बन्न पुग्यो। Kae Millet ले पनि Sexual Politics (1970)मा यही कुरा भनेकी छन्। त्यसैले महिलावादी नारा निजी राजनीति नै हो भनेर यस अवधारणामा जोड दिइएको छ। तर अन्य महिलावादीहरू क्रान्तिकारी महिलावादको यो बुझाइ असत्य र चेतनामा आधारित भएको मान्दछन्। महिला र पुरुषको सम्बन्धमा खुशी हुनेहरू र सोहीअनुसार जीवन यापन गरिरहेका उपर यसले दोष थुपार्न खोजेको देखिन्छ।

साम्यवादी महिलावाद (Socialist/Marxist Feminism)

यो सिद्धान्त समाजको वर्गीय स्वरूपमा आधारित छ। वर्गीय विभेदले महिलामाथि दमन गरेको छ, पुरुष र महिलाबीचको असमानता लगायतका विषय वर्गीय संरचनाका परिणाम हुन्। यो अवधारणाले Marx को दृष्टिकोण अनुसारकै पितृसत्तात्मक र वर्गीय संरचनालाई महिला समानताको कारण मान्दछ। Alisan Mary Jagger ले Feminist Politics and Human Nature (1983) मा समाजवादी महिलावादका सन्दर्भमा लेखेकी छिन्- The central project and socialist feminism is the development of a political theory and practice that will synthesize the best insights of radical feminism and of the marxist tradition and that will simultaneously escape the problems associated with each... the one solid basis of agreement among socialist feminism is that womens alienation, the sexual division os labour must be eliminated in every area of life... the goal of socialist feminism is to abolish the social relation that constitue humans not only as

workers and capitalists but also as women and men (quoted by Skoble and Machan,1999).

समाजवादी महिलावादको विचारधाराको समसामयिक महिलावादमा प्रभाव पारी आएको पाइन्छ। जस्तै आर्थिक समानता र समान कामका लागि समान ज्याला जस्ता उपलब्धि र नाराहरूमा यस सिद्धान्तको प्रशस्त प्रभाव पारेको पाइन्छ। माथि उल्लेखित सिद्धान्तहरूका अलावा महिलावादसँग नागरिकता, शक्ति र राज्यको अन्तरसम्बन्ध बारेमा धेरै धारणाहरू पाइन्छन्। महिला र नागरिकताका सन्दर्भमा तीन धारणा छन्। ती हुन:

- १) Gender-Neutrality Model –यसले महिला पुरुषसँगै समान छन् भन्दछ।
- २) Gender-Differentiation Model –यसले महिला पुरुषभन्दा पृथक छन् भन्दछ।
- ३) Gender-Muralinu Model –यसले पुरुष र महिला विभिन्न समुहहरूका सदस्यहरू हुन, जसले बहुपहिचान राख्दछ भन्दछ।

Ruthlister ले सबैभन्दा उत्तम उपाय 'Women-friendly litisanship' हुनुपर्छ भन्दछिन् (www.socsu.aau.dk/cost/gender/workingpaper/loster.pdf)। Lynne Segal (1987) भन्छिन्- We want power to participate in making of a new world which would be free from all forms of domination (Segal, 1987:2)। महिलावादको दृष्टिले शक्ति भनेको सुरुमा स्रोतसाधन उपर नियन्त्रण र पछि संस्थाहरू र मानिस उपरको नियन्त्रण र प्रभाव नै हो। लोकतन्त्रमा शक्ति लैङ्गिक विभेद नभै सार्वजनिक र व्यक्तिगत क्षेत्रहरूमा महिलाको पहुँच, नीति निर्माणमा सहभागिता साररूपमा समानता र स्वतन्त्रता नै हो। यो महिला सशक्तिकरणका लागि हुनुपर्दछ।

२.६ महिला सशक्तिकरण

महिला सशक्तिकरण भन्नाले महिलाहरूमा अर्न्तनिहित सामर्थ्यको बोध हुन गई उनीहरू भित्र लुकेको ज्ञान, सीप र क्षमतालाई जनसमक्ष ल्याई विकास प्रकृत्यामा पुरुष सरह समानरूपमा सहयोगी भई आफ्नो हक, हित र अधिकारका लागि समाजमा विद्यमान कुरिती र भेदभाव विरुद्ध लड्न सक्ने क्षमताको विकास नै महिला सशक्तिकरण हो (कार्की, २०६८)। यो आफैमा स्वसृजित पनि हुन सक्छ। महिला सशक्तिकरण महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक, राजनितिक समस्यासँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ। सशक्तिकरण प्रकृत्याले गर्दा विपन्न वर्ग र महिलाहरूको सामाजिक संरचनामा रहेको शोषणका बारेमा प्रश्न उठ्न

सकछन् । यस प्रकृयाले पुरुषलाई पनि परिवारको पालनपोषणमा म मात्र जिम्मेवार छु भन्ने मानसिक बोझ हट्छ । अर्को कुरा महिला हिंसा र शोषणका विभिन्न कारणहरूमा पुरुषको जुन संलग्नता छ । त्यो महिला सक्षम भएपछि पुरुषको हकमा कम हुन्छ । महिलाहरू दबिएर रहेको स्थितिमा महिलामा बढि मात्रामा हिंसाका घटना भएका छन् । जब महिलाहरू सक्षम र सबल हुन्छन् पुरुषहरू पनि महिलाहरूमा कुटपिट र शोषण गर्न छाड्दछन् भने लाञ्छनाबाट समेत मुक्त हुन्छन् ।

यसै सन्दर्भमा “महिला सशक्तिकरणको लागि संयुक्त राष्ट्र वडापत्र र दस्तावेजहरूमा जस्तै नैरोबी अग्रदर्शी कार्यनिती (१९८५), महिला उपर हुने सबै प्रकारका भेदभाव निर्मुल गर्ने राष्ट्रसङ्घीय महासन्धी जकार्ता घोषणा (१९९४), बेजिङ घोषण (१९९५), आदिमा पनि नेपालले हस्ताक्षर गरि आफ्नो प्रतिबद्धता दर्साइ सकेको छ । त्यस्तै नवौं पंचवर्षीय योजना (२०५४-५९)मा पनि महिला विकासमा जोड दिएको छ । हालै केही समय अगाडी मात्रै महिला विकासको सन्दर्भमा राष्ट्रिय महिला आयोग गठन गरिएको छ । उक्त आयोग त्यति प्रभावकारी नभएको कुरा सर्वत्र चर्चा परिचर्चा भएपनि महिला विकासको सन्दर्भमा सकारात्मक कदम हो भन्न करै लाग्छ । महिला विकास सम्बन्धी सरकारी क्षेत्रबाट पनि विभिन्न प्रयासको थालनी भएको पाइन्छ । नेपाल सरकारको महिला विकास नितीलाई कार्यान्वयन गर्न केहि मन्त्रालयहरू तथा राष्ट्रिय योजना आयोग अन्तर्गत महिला विकास इकाई शाखा/महाशहाखाहरू स्थापना गरिएका छन् ।

भारतीय समाजशास्त्री (Bhasin, 1986)"Empowerment means the enhancement of self aspect, self dignity, self reliance and gain control over resources."

(Malla, 2011)"Empowerment refers to a range of activities from individual self-assertion to collective resistance, protest, and mobilization and challenges to basic power relation".

शारीरिक रूपमा विश्वका महिला एकै किसिमका भएता पनि सांस्कृतिक, सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक दृष्टिकणमा भने परिवेश, समय र स्थान अनुसार महिलाको अवस्था भिन्न र परिवर्तनशील छ । सन् १९८० को दशकदेखि भने समतामुलक समाजको अवधारणासँगै लैङ्गिक समानताको विषयले मान्यता पाउँदै आएको छ । महिला शसक्तीकरण महिलाको उत्थानका लागि पूर्वाधारका रूपमा पहिचान भएको विषय हो । संसारका कुनै पनि देशमा जहाँ महिलाले पुरुष सरह अधिकार पाएका छैनन् अथवा पाएको भएता पनि अधिकार प्रयोग गर्नमा सामाजिक, आर्थिक वा राजनीतिक बन्धन छ । त्यसलाई

पन्छाउँदै विकासको मूल प्रवाहमा ल्याउनु महिला सशक्तिकरण हो । यसै अनुरूप विभिन्न आवधिक योजनाले महिला सशक्तिकरणको नीति र कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन हुनुपर्ने विषयमा जागरण ल्याउँदैछ । नेपालको नवौं योजना (२०५४-५९) ले क्षेत्रगत रूपमा लैङ्गिक मुल प्रवाहीकरणको प्रकृया र धारणा प्रर्याप्त रूपमा समाहित हुन नसकेको कमीकमजोरी औँल्याएको थियो । उक्त कुरालाई ध्यानमा राखि दसौं योजना (२०५९-०६४) तर्जुमा क्रममा मूल प्रवाहिकरण सशक्तिकरणलाई आत्मसात गरी नीति तथा कार्यक्रममा जोड दिइएको थियो । नेपालमा आर्थिक वर्ष २०६३६४ देखि लैगिक उत्तरदायि बजेट सुरुवात भएको थियो । संयुक्त राष्ट्रसंघको सभाले महिला माथि हुने सबै प्रकारका विभेद निराकरण गर्ने महा सन्धी (सिड) पारित गरि सकेपछि महिला शसक्तीकरण अभियानले नयाँ गति लिन थाल्यो । महिला सशक्तिकरणको मुद्दालाई अगाडि बढाउने क्रममा सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा विभिन्न कार्यक्रम तर्जुमा र प्रशस्त बजेट विनियोजन हुन थालेको छ ।

देशमा महिला सशक्तिकरणलाई बल पुग्ने गरि छुट्टै महिला मन्त्रालय स्थापन गरिएको छ । सशक्तिकरणले व्यक्तिलाई आत्मविश्वास युक्त बनाई सबै खालका सामाजिक अन्तरसंवाद र आर्थिक स्रोत बाँडफाँड प्रक्रिया बारे सचेत गराउँदछ । त्रिवर्षीय योजना ([२०६७६८, २०८१६९, ६९।७०](#)) ले महिलाको मुलभूत र समान अधिकार सुनिश्चित गर्दै समुन्नत, न्यायपूर्ण र लैङ्गिकरूपले समावेशी तथा समतामुलक नयाँ नेपालको निर्माण गर्ने दीर्घकालिन सोच राखी सोको कार्यन्वयनका लागि स्थानिय तहदेखि राष्ट्रियतह सम्मका निति निर्माण तथा निर्णय प्रक्रियामा महिलाको प्रतिनिधित्व ३३ प्रतिशत सुनिश्चित गर्न नीतिगत, कानून सुधार एवं सकारात्मक कार्य गर्ने नीति अख्तियार गरेको छ । यस योजनाले लैङ्गिक विकास सुचाङ्क ०.५९२ मा पुऱ्याउने र लैङ्गिक सशक्तिकरण मापन ०.४५० मा पुऱ्याउने र नीति निर्माणमा महिला प्रतिनिधित्व कम्तीमा ३३ प्रतिशत पुऱ्याउने परिमाणात्मक लक्ष्य लिएको थियो ।

पछिल्लो चरणमा पनि नेपालको निर्वाचन आयोगले समेत लैङ्गिक तथा समावेशी नीति, २०७७ ले भनेको छ कि; नर्वाचनका सबै चरण र प्रक्रियामा हुने लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण सहित स्वच्छ, निष्पक्ष, स्वतन्त्र, विश्वसनीय र मितव्ययी निर्वाचनले शासन व्यवस्था जनमुखी, उत्तरदायी, सदाचारयुक्त र सर्वस्वीकार्य बनाउन सदैव योगदान/सहयोगपुऱ्याउँछ(https://election.gov.np/uploads/content/1600284546_np.pdf)

. आयोगले सबै नागरिकहरूलाई मताधिकारको निर्वाध उपभोग गर्ने अवसर प्रदान गरी

लोकतन्त्रको सुदृढीकरण र सुशासन प्रवर्द्धनमा योगदान पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको देखिन्छ । यसको निम्ति निर्वाचनमा नागरिकहरूको सहभागिता तथा सरोकारवालाहरूको समन्वय र सहकार्य अभिवृद्धि गर्न विशेष ध्यान दिई निर्वाचन प्रकृत्यामा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशितालाई नीतिगत एवम्कार्यगत रूपमा समावेश गरिने नीति लिएको देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा निर्वाचनमा लैङ्गिक तथा समावेशी विषयमा भएका संवैधानिक व्यवस्था, निर्वाचन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्था, मुलुकी देवानी संहिता ऐन, विभिन्न आवधिक योजनाहरूमा समावेश भएका लैङ्गिक समानता, महिला सशक्तिकरण र समावेशीकरण सम्बन्धी नीतिहरू, पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७ - २०८०/८१), अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबाट सृजना भएको दायित्व, दिगो विकासको लक्ष्य (सन् २०१६-२०३०), सम्वत २०७४ सालमा सम्पन्न सबै तहका निर्वाचनबाट प्राप्त सिकाइ तथा उपलब्धि आयोगको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७६/७७ -२०८०/८१) र आयोगको विद्यमान लैङ्गिक तथा समावेशीकरण नीति, २०७० को समेत समीक्षा गरी यो निर्वाचन सम्बन्धी लैङ्गिक तथा समावेशी नीति, २०७७ तर्जुमा गरेको छ ।

तरपनि महिलावादीका अनुसार निर्णय प्रक्रियामा महिलाको पहुँच पुऱ्याउनु मात्र सशक्तिकरण होइन बरु यो त यस्तो बृहत प्रक्रिया हो : जसले महिलाहरूलाई उनिहरूमा रहेको आन्तरिक क्षमताको पहिचान गर्नुका साथै आँफू दबिएको थाहा पाउन र त्यो दमन विरुद्ध प्रतिकार गर्न सक्षम बनाउँछ । सशक्तिकरणको अन्तिम लक्ष्य भनेको व्यक्तित्व विकास हो जसमा आत्मविश्वास बढाउनु, सामाजिक अन्तरक्रिया, श्रोत साधनको बाँडफाँडमा निर्णय गर्ने अधिकार, कसरी जीवन यापन गर्ने जस्ता विषयमा पर्याप्त छनोटका अवसरहरू उपलब्ध हुनुपर्ने जस्ता कुरालाई समाविष्ट गरेको हुन्छ ।

२.७ नेपालको राजनीतिमा महिला सहभागिता

नेपाली सामाजिक र सांस्कृतिक संरचनामा महिलाहरूको स्थितिलाई दोस्रो दर्जामा राखिएको छ । तर विकास निर्माणको लागि महिला र पुरुष दुबै समान हुन अति आवश्यक छ । नेपाली महिलाहरूको स्थितिको बारेमा चर्चा गर्दा यसलाई विभिन्न पक्षहरू जस्तो राजनितिक, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, कानूनी आदि दृष्टिकोणबाट बुझ्न आवश्यक हुन्छ । जसको सहायताले पनि समाजमा घरको महिलाको अवस्था तथा

घरायसी निर्णय प्रकृत्यामा उनीहरूको भूमिका कस्तो रहेको छ र त्यसका कारणहरू थाहा पाउन मद्दत पुग्दछ ।

नेपालको केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, ०५९/६० को तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा पुरुष अपाङ्गको तुलनामा महिला अपाङ्गको प्रतिशत बढिरहेको छ । कुल शारीरिक अपाङ्ग, ४०,४९८ मध्ये महिला २१,००१ र पुरुष १९,७९७ रहेका छन् । शैक्षिक स्तर हेर्दा सन् २०५८ सालको जनगणना अनुसार ६५.१ प्रतिशत पुरुष र ४२.५ प्रतिशत महिला साक्षर देखिन्छन् । २०६८ को जनगणनाअनुसार पुरुष ७०.५ प्रतिशत र महिला ५७.४ प्रतिशत साक्षर छन् (श्रेष्ठ, २०७०) ।

Nepal Human Development Report 1998 को अनुसार नेपालमा महिला साक्षरता २४% थियो । जबकि पुरुषको साक्षरताको स्थिति ५० % थियो । Collegelevelमा हेर्ने हो भने सन् १९९१ मा प्रत्येक छ पुरुषको विचमा १ जना महिला मात्रै College आएका हुन्छन् । एशियाकै कुरा गर्ने हो भने सन् १९९९ स्म्म माल्दिभ्समा ९३%, श्रीलंकामा ९०%, भारतमा ५१.५% साक्षरताको स्थिति रहेको छ भने नेपालमा जम्मा २६% मात्र साक्षरताको स्थिति थियो ।

महिलालाई दिइने शिक्षाले आफू जन्मिएको घरमा कुनै योगदान दिन नसक्ने हुँदा उसको शिक्षामा गरिएको लगानी निरर्थक हुन जान्छ, भन्ने मान्यताले उसलाई शिक्षा दिनु भन्दा पनि घरमा उसको शारीरिक श्रमको बढी आवश्यकता र महत्त्व रहने हुनाले पनि महिलालाई शिक्षामा लगानि नगरिने पाटो अहिलेपनि विद्यमान छ । अर्कोतर्फ शिक्षाले उसको वयस्क जीवनमा कुनै प्रभाव नपार्ने, शिक्षित महिलाको विवाह महङ्गो हुने, महिलाको श्रम, घरभित्र र खेतिपातीमा बढि आवश्यक हुने र गरिवीको कारणले शिक्षामा लगानि गर्न नसक्ने जस्ता कारणहरूले गर्दा नै महिलालाई शिक्षा दिनमा अवरोध भएको छ ।

नेपाली महिलाको आर्थिक स्थितिको चर्चा गर्दा के कुरालाई ध्यानमा राख्नुपर्छ भने नेपालमा विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक संकुचनका कारण महिलाहरू आर्थिक पराधिनतामा रहेका पाइन्छ । Household Economy होस् या National Economy मा उनीहरूको महत्त्वपूर्ण स्थान रहने कुरालाई नर्कान सकिँदैन तर पनि घरदेखि बाहिर नगद उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रत्यक्ष सहभागिता प्राय नहुने भएकोले उनीहरूको स्थिति घरभित्र मात्र सिमीत रहेको पाइन्छ । दिनमा ११ घण्टाभन्दा बढि समय उनीहरू काम गरिरहेका हुन्छन् । तर कामको आर्थिक मूल्यांकन भने हुन नसकेको सहजै देख्न र भोग्न सकिन्छ । २०६८ सालको

जनगणनामा महिलाका ती कामलाई पनि आर्थिक मूल्यांकन गरिएन भन्ने कुरा प्रकाशनमा आएको छ। कृषि प्रधान देश नेपालमा महिलाहरू कृषि क्षेत्रमा ९०% सहभागी छन् भने घरेलु कृषि उत्पादनमा महिलाहरू ५४% मात्र सहभागी देखिन्छन्। महिलाहरू ११ घण्टा प्रतिदिन काम गर्छन् भने पुरुषहरू ७ घण्टा प्रतिदिन काम गर्छन्। महिलाको आर्थिक स्थिति न्यून हुनुको कारण महिलाहरू शिक्षा क्षेत्रमा धेरै नै पछाडी परेका छन्। Nepal Human Development Report (2002) का अनुसार पैसा आउने काममा जम्मा ७.३ % महिलाहरू सहभागी छन् भने पुरुषहरू ३१.१% रहेका छन्। त्यसै Report अनुसार पैसा नआउने काममा महिलाहरू ६३% र पुरुषहरू २४% संलग्न छन्।

BBC नेपाली सेवाका अनुसार सन् २००० मा विदेश जाने महिला पुरुषको जम्मा सङ्ख्या १५५३६१ रहेको थियो। जसमध्ये महिलाको सङ्ख्या २३७९६ अर्थात् १५.२९% २००१ मा १४९०५ अर्थात् ७.४६% र सन् २००३ मा विदेश जाने महिलाको सङ्ख्या २०५३१ अर्थात् ७.९८% रहेको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को तुलनामा ०७३/७४ मा महिला कामदारको विदेशिने क्रम झण्डै ९% वृद्धि भएको विभिन्न अन्तराष्ट्रिय निकाय र श्रम मन्त्रालयले संयुक्त रूपमा गरेको अध्ययन प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। पछिल्ला ९ वर्षमा वैदेशिक रोजगारीमा जाने नेपाली कामदारमध्ये सरदर ९६% पुरुष र ४% महिला छन् (<https://www.bbc.com/nepali/news-56021579>)।

मुलुकको प्रशासनको महत्त्वपूर्ण संयन्त्रको रूपमा रहेको नेपालको निजामति सेवा, जसले सार्वजनिक प्रशासनको व्यवस्थापन, राजनैतिक नेतृत्वलाई परामर्श, सल्लाह सुझाव दिने, नीति निर्माण र सार्वजनिक महत्त्वका निर्णयका लागि कुटनीतिक क्षेत्रलगायत अन्तराष्ट्रिय सम्बन्धको व्यवस्थापन गर्ने, विकास कार्यक्रमको व्यवस्थापन गर्ने जस्ता भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। यस संरचनामा पछिल्लो समयमा कार्यरत कर्मचारीको कुल सङ्ख्या ७६,९४४ रहेकोमा महिला कर्मचारीको सङ्ख्या १०,३३७ रहेको छ। प्रतिशतको हिसाबले हेर्दा जम्मा महिला कर्मचारीको सङ्ख्या १३.४३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। जसमा विशिष्ट श्रेणीमा जम्मा ८४ मध्ये महिलाको सङ्ख्या ४ मात्र रहेको छ। जुन ४.७६ प्रतिशत हुन जान्छ। राजपत्राङ्कित तहमा जम्मा १२,५२० कर्मचारीमा महिला कर्मचारीको सङ्ख्या ८८९ अर्थात् ७.१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। त्यस्तै राजपत्रअनङ्कित तहमा जम्मा ४२,४५८ कर्मचारी रहेकोमा महिलाको सङ्ख्या ७,९२४ र प्रतिशतको हिसाबले १८.६६ प्रतिशत रहेको छ।

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को प्रारम्भिक नतिजा अनुसार जम्मा २,६६,२०,८०९ मा पुरुष १,२९, २७,४३१ र महिला १,३७,९३,३७३ रहेका छन् । लैङ्गिक अनुपात ९४:४१ रहेको छ । संरचनाको क्षेत्रमा महिलाको अवस्थालाई हेर्दा कुल जनसङ्ख्याको आधा भन्दा बढी हिस्सा ओगटेको महिलाहरूको समावेशी संरचना अन्य क्षेत्रमा भन्दा सञ्चारमाध्यमको सामाग्री पनि नगन्य रूपमा देखिएको छ । अध्ययन अवधि भित्र ५ वटा नेपाली ब्रोडशीट अखबारमा छापिएका कुल १४,१७५ वटा सामाग्री मध्ये महिलाका विषयमा छापिएका समाचार १ सय १७ मात्र पाइयो । महिलासँग जोडिएको सामाग्रीहरू केवल ०.८२ प्रतिशत अनुपातमा छापिएका छन् । यो तथ्यबाट मुलधारका दैनिक अखबारले महिला सम्बन्धी समस्याहरूलाई प्राथमिकताका रूपमा दिन सकेका छैनन् । राष्ट्रिय दैनिक अखबारले महिलाका मुद्दालाई नगन्य स्थान दिएका छन् भन्न सकिन्छ । महिला अधिकारवादी प्रतिभा सुवेदीका अनुसार संसारमा ७० प्रतिशत महिलाहरू निरक्षर छन् । नेपालमा १५ वर्ष माथिका साक्षरता हेर्दा ५२ प्रतिशत कायम छ । यसमा पुरुष ६९ र महिला ३८ प्रतिशत साक्षर छन् । तसर्थ पत्रपत्रिका पढ्ने क्षेत्रमा महिलाको पहुँच ज्यादै कम छ । संचारका माध्यमले महिलाहरूको परम्परागत स्वरूप मात्र प्रस्तुत गर्ने र विज्ञापन निर्माण गर्ने संस्थाहरूले महिलाहरूलाई उपभोग्य वस्तुका रूपमा प्रतिबिम्बीत गर्ने परिपाटीले गर्दा महिलाप्रतिको भूमिका बारे जनसमक्ष जागरण ल्याउन संचार जगत्मा महिला अनुकूल नीति निर्माण गर्न आवश्यक छ ।

महिलामाथि हुने गरेको हिंसा तथा दमनको अन्त्य गर्दै उनीहरूको अवस्थामा सुधार ल्याउने उद्देश्यले विभिन्न समयमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा प्रस्ताव पारित भएका छन् । सन् १९४८ मा घोषणा भएको विश्वव्यापी मानवअधिकार सम्बन्धी घोषणा पत्रले कसैलाई बाँध वा दास बनाई राखिने छैन सबै प्रकारको दासत्व र दास व्यापार निषेध गरिने छ भनि स्पष्ट घोषणा गरेको छ (पोखेल, २०६०) । युद्धको रोकथाम नियन्त्रण र मानवताको सम्मानको निम्ती संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० यस सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धीहरू हुन । यस बाहेक महिला विरुद्ध सबै प्रकारका विभेद उन्मुलन सम्बन्धी महासन्धी (१९७९) न्याय, समानता र प्रगतिको आन्दोलनमा एक महत्त्वपूर्ण कोशेढुङ्गा सावित भएको छ । उपर्युक्त महासन्धीलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न सन् १९९५ बेइजिङ्गमा आयोजित विश्व महिला भेलाले पारित गरेका बेइजिङ्ग घोषणा पत्र र बेइजिङ्ग प्लेटफर्म अफ एक्सनका १२ रणनीतिक उद्देश्य र कार्यहरू यस सन्दर्भमा

महत्त्वपूर्ण रहेका छन्। यस बाहेक सन् १९९३ को डिसेम्बरमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले “महिला विरुद्धको हिंसा निर्मुल” सम्बन्धी घोषणा पत्र पारित गरेको थियो। यसैको अनुगमनको लागि विश्वमा महिला विरुद्धको हिंसाको स्थिति र प्रभावलाई अध्ययन गर्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घ मानवअधिकार आयोगले मार्च ४, १९९४ मा प्रस्ताव नं १९९४/१५ पारित गरि एक विशेष सभाको पनि व्यवस्था गरेको थियो।

नेपालमा भएको प्रजातान्त्रिक सङ्घर्षको इतिहासमा नेपाली महिलाहरूको उल्लेख्य योगदान रहदै आएको छ। २००४ साल देखि शुरु भएको महिलाहरूको औपचारिक आन्दोलन २०४७ सालसम्म आइपुग्दा देशमा प्रजातन्त्र स्थापनाको लागि महिलाहरूले खेलेका उत्साहवर्धक भूमिका र योगदानको कदर नगरि २०४७ सालको संविधानमा महिलाहरूलाई पुरुषसह सबै क्षेत्रमा समान न्याय, अधिकार र समानता प्रदान गर्ने कुरामा कञ्जुस्याई नै गरियो। २०६२/०६३ को जनआन्दोलन सम्म आइपुग्दा महिलाहरूले दिएको आफ्नो साहसीक र बलिदानपूर्ण योगदान विश्वका अगाडि उदाहरणीय बन्न पुगेको छ। तर पितृसत्तात्मक सोचको प्रधानता र राज्य संरचनाका हरेक तहबाट महिलाहरूको योगदान र भूमिकालाई स्विकार गर्न नसक्ने मानसिकताले अहिले पनि महिलाहरू हरेक क्षेत्रमा पछाडि पारिएका छन्। त्यसकारण पुरुष प्रधान मानसिकताले व्याप्त समाजमा सजिलै तरिकाले महिलाहरूलाई प्रत्येक क्षेत्रमा समान रूपमा सहभागी तुल्याउने कुरा अभैसम्म पनि कठिन छ। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा महिलाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा समावेश गरेको थियो भने नेपालको संविधान २०७२ मा महिलालाई पनि वंशजको अधिकार प्रदान गरेको छ। महिलालाई हरेक राजनीतिक पार्टीले निर्वाचनको प्रत्यक्षतर्फ कम्तिमा ३३ प्रतिशत र समानुपातिक तर्फ ५० प्रतिशत को प्रतिनिधित्व गराउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ। समतामूलक प्रतिनिधित्व र सहभागिताको लागि चाहे संविधान सभाको चुनाव होस या हालको स्थानीय तहको निर्वाचन होस यसलाई नेपाली महिलाहरूले कानूनी वाध्यताको रूपमा मात्रै नलिई अवसरको रूपमा लिनुपर्दछ।

राजनीतिक सहभागिताले राजनीतिक घटनाक्रमको बारेमा तथ्यहरू उपलब्ध गराउँछ। मानिस जन्मदा समान हैसियतमा जन्मन्छ तर जन्मिसके पछि महिला र पुरुषलाई समाजले एउटा निश्चित जिम्मेवारी प्रदान गर्दछ। त्यो समाजले देश, समाज र परिस्थित अनुसार फरक फरक हुन्छ। यदि समान अवसर पाएमा महिला र पुरुष हरेक काम र

जिम्मेवारी समान रूपमा गर्न सक्दछन् । त्यसले महिलालाई पनि पुरुष वा सो सरह राजनीतिक सहभागिता गराई राजनीतिक भविष्य सुनिश्चित गर्न सहयोग मिल्नेछ ।

परिच्छेद तीन

नेपालको राजनीतिमा महिला सहभागिता र प्रतिनिधित्वः संवैधानिक, कानूनी र ऐतिहासिक अवस्था

३.१ नेपालमा महिला प्रतिनिधित्व सम्बन्धी संवैधानिक एवंकानूनी अवस्था

संविधान राष्ट्रको मूल कानून हो जसले सरकारको स्वरूप निर्धारण गर्दछ । कुनैपनि देशको सरकारले शक्तिको सिमाङ्कन गरी राज्यको काम कारवाहीलाई वैधता प्रदान गर्दछ । संविधानले राज्य संचालन गर्ने विधि र पद्धति प्रदान गर्दछ । नागरिकलाई शासन गर्ने अधिकारले राज्यको राजनीतिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र सामाजिक सुव्यवस्था निर्माण गर्न सहयोग गर्दछ । संविधान कानूनको मूल स्रोत हो भने राजनीति सहमतिको दस्तावेज हो । संविधानले युगको माग र भविष्यको पुस्ताको चाहना पनि प्रतिबिम्बित गरेको हुन्छ । राज्यका प्रत्येक अंग र यी अंगका काम, कर्तव्य र अधिकारका साथै यिनीहरूको अन्तर सम्बन्ध समेत स्पष्ट पारेको हुन्छ ।

नेपालमा पनि संविधान निर्माण गर्न जनताले आफू मध्येबाट निर्वाचित गराइ पठाएका जनप्रतिनिधिहरूको समूहले नै संविधानसभाका रूपमा काम गरेको हो । जसलाई अत्यन्तै प्रजातान्त्रिक र समावेशी मानिन्छ । संविधानसभा नै संविधान निर्माण गर्ने उत्तम माध्यम हो । जनताले आफ्नो इच्छा अनुसारको संविधानको खाका तयार पार्न र खाकालाई अनुमोदन गरी राज्यको पूर्ण अधिकार सम्पन्न संविधान निर्माण गर्ने अधिकार संविधानसभालाई प्रदान गरेको हुन्छ । जसलाई बालिक मताधिकारको आधारमा निर्वाचन तथा मनोनयनका आधारमा गठन गरिन्छ । यो संविधान निर्माणका लागि देश भरीका सबै भाषा, जाति, लिङ्ग, धर्म, वर्ण, क्षेत्र र सम्प्रदायबाट प्रतिनिधिहरूको चयन गरिन्छ । संविधानसभा अस्थायी रूपमा गठन गरिन्छ र यो संविधान निर्माण गरेपछि स्वतः विघटन हुन्छ (आचार्य, २०६३) ।

नेपालको इतिहासमा वि.स. १९१० तत्कालिन राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाले मुलुकी ऐन जारी गरी कानूनी व्यवस्थाको सुरूवात गरेको पाइन्छ । नेपालको संवैधानिक इतिहासलाई हेर्ने हो भने हालसम्म ७ ओटा संविधान निर्माण भएको र त्यसमध्ये ६ ओटा

मात्र कार्यान्वयन भएको छ । नेपालमा पहिलो पटक “नेपाल सरकार वैधानिक कानून २००४” राणा प्रधानमन्त्री पद्म शम्शेरले वि.स.२००४ मा पहिलो पटक संविधान निर्माण गरेका भएता पनि यो कार्यान्वयन हुन सकेन । वि.स.२००७ सालमा प्रजातन्त्र प्राप्त भएपछि वि.स.२००७ सालमा “अन्तरिम शासन विधान २००७” नामक संविधान निर्माण भएको थियो । वि.स. २०१५ सालमा “नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५” निर्माण भएको थियो । “नेपालको संविधान २०१९” वि.स.२०१९ सालमा पञ्चायतहरूले निर्माण गरेका थिए । “नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७” प्रजातन्त्रको पुर्नबहाली भए पश्चात वि.स.२०४७ सालमा निर्माण भएको थियो । “नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३” दशवर्षे गृहयुद्ध र १९ दिने जनआन्दोलन पश्चात् पुर्नबहाली भएका प्रतिनीधि सभाका सदस्यहरूले निर्माण गरेका थिए । हालको संविधान सातौँ संविधान “नेपालको संविधान” संविधान सभाबाट जारी भएको संविधान हो । सहभागिताको कुरालाई जोड्ने

संविधानसभाबाट संविधान जारी गर्ने नेपाल विश्वको ४२ औँ राष्ट्र हो । संविधान बनाउनको लागि नेपालमा संविधानसभाको निर्वाचन दुई पटक गर्नु परेको थियो । पहिलो संविधानसभाको निर्वाचन वि.स.२०६४ मा सम्पन्न भएता पनि यसले आफ्नो कार्यकालमा संविधान जारी नगरी विघटन भएको कारण फेरी वि.स.२०७० सालमा मंसिर ४ गते निर्वाचन गर्नु परेको थियो । जुन सभाले लगभग २ वर्ष भित्रमा संविधान लेखी जारी गरिसकेको थियो । सोही संविधानको जगमा बनेको कानूनले स्थानीय निर्वाचन, २०७४ सम्पन्न गरेको थियो । नेपाल सरकारबाट २०७३ फागुन ९ गते घोषणा गरिएको स्थानीय तहको निर्वाचन २०७४ वैशाख ३१ गते, २०७४ असार १४ गते र २०७४ असोज २ गते गरी तीन चरणमा सम्पन्न भएको हो । झापा जिल्लाको यस दमक नगरपालिकामा पनि दोस्रो चरणमा २०७४ असार १४ गतेका दिन सौहार्दपूर्ण वातावरणमा स्थानीय तहको निर्वाचन सम्पन्न भएको थियो ।

नीति निर्माण तहमा महिलाहरूको सहभागिता पहिलेको तुलनामा हालका दिनहरूमा बढ्दै गएको देखिन्छ । वि.सं. २०४६ सालको परिवर्तन पश्चात् नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११४ अनुसार संसदको निर्वाचनमा कम्तीमा ५ प्रतिशत महिला उम्मेदवार हुनुपर्ने साथै राष्ट्रिय सभामा कम्तीमा ३ जना महिला सदस्य हुनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसलाई संसदमा महिला सहभागिता सुनिश्चितताको शुरुवातको रूपमा लिन सकिन्छ । वि.सं.२०६३ को परिवर्तन पश्चात् भने संसदमा महिला सहभागिता

एवं प्रतिनिधित्व सुनिश्चिततामा उल्लेखनीय प्रगति देखिन्छ । संविधान सभा-१ मा महिला सदस्यहरूको प्रतिनिधित्व ३२.७८% रहेको थियो भने दोस्रो संविधान सभामा महिला सदस्यहरूको प्रतिनिधित्व २९.२८% रहेको देखिन्छ । त्यस्तै गरी वि.सं. २०७४ को सङ्घीय संसदको प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभामा कुल ३३४ सदस्य मध्ये ११२ जना अर्थात् ३३.५३% महिला सदस्यहरूको सहभागिता रहेको छ ।

३.२ नेपालको आम निर्वाचनमा महिलाहरूको प्रतिनिधित्वको अवस्था

तालिका नं १

क्र.स.	वि.स.	सिट सङ्ख्या	निर्वाचित महिला	प्रतिशत
१	२०१५	१०९	१	०.९१%
२	२०४८	२०५	५	२.४३ %
३	२०५१	२०५	७	३.४१ %
४	२०५६	२०५	१२	५.८५ %
५	२०६४	२४०	३० (प्रत्यक्ष)	१२.५ %
६	२०७०	२४०	१० (प्रत्यक्ष)	४.१६ %
७	२०७४	१६५	६ (प्रत्यक्ष)	३.६३%

स्रोत : निर्वाचन आयोग

३.३ संविधानसभा वि.सं.२०६४ र २०७० को निर्वाचनमा प्रत्यक्ष र समानुपातिक तर्फ राजनीतिक दलहरूले जितेका र प्राप्त गरेका सिट सङ्ख्याको विवरण

तालिका नं. २

क्र. सं.	पार्टीको नाम	२०६४			२०७०		
		प्रत्यक्ष	स.पा.	जम्मा	प्रत्यक्ष	स.पा.	जम्मा
१	ने.क.पा माओवादी	१२०	१००	२२०	२६	५४	८०
२	नेपाली काँग्रेस	३७	७३	११०	१०५	९१	१९६
३	ने.क.पा एमाले	३३	७०	१०३	९१	८४	१७५
४	राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टी	-	३	३	-	-	-

क्र. सं.	पार्टीको नाम	२०६४			२०७०		
		प्रत्यक्ष	स.पा.	जम्मा	प्रत्यक्ष	स.पा.	जम्मा
५	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी	-	८	८	३	१०	१३
६	रा. प्र. पा. नेपाल	-	४	४	-	२४	२४
७	जनमोर्चा नेपाल	२	५	७	-	-	-
८	नेपाल मजदुर किसान पार्टी	२	२	४	१	३	४
९	राष्ट्रिय जनमोर्चा	२	३	५	-	३	३
१०	राष्ट्रिय जनमुक्ति पार्टी	-	२	२	-	२	२
११	ने.क.पा एकिकृत	-	२	२	-	-	-
१२	ने.क.पा माले	-	८	८	-	५	-
१३	ने.क.पा. संयुक्त	-	५	५	-	३	५
१४	दलित जनजाति पार्टी	-	१	१	-	२	२
१५	ने. स. पा. (आनन्ददेवी)	-	२	२	-	-	-
१६	म. ज. फो. नेपाल	३०	२२	५२	-	८	१०
१७	नेपाली जनता दल	-	२	२	-	१	१
१८	सद्भावना पार्टी	४	५	९	-	५	६
१९	त. म. लो. पा.	९	११	२०	१	७	११
२०	नेपाल परिवार दल	-	१	१	-	२	२
२१	सं. लो. रा. मञ्च	-	२	२	-	-	-
२२	ने.पा राष्ट्रिय पार्टी	-	१	१	-	-	१
२३	ने. लो. समाजदल	-	१	१	-	-	-
२४	चु. रा. ए. पार्टी	-	१	१	-	-	-
२५	सं. लो. रा. मञ्च	-	-	-	-	१	१
२६	म. ज. फो. ने. (लोकतान्त्रिक)	-	-	-	४	१०	१४
२७	समाजवादी जनता पार्टी	-	-	-	-	१	१
२८	त. म. स. पा. नेपाल	-	-	-	१	२	३
२९	म. ज. फो (गणतान्त्रिक)	-	-	-	-	१	१

क्र. सं.	पार्टीको नाम	२०६४			२०७०		
		प्रत्यक्ष	स.पा.	जम्मा	प्रत्यक्ष	स.पा.	जम्मा
३०	सङ्घीय सदभावना पार्टी	-	-	-	-	१	१
३१	रा. म. स. पार्टी	-	-	-	-	३	३
३२	खु.रा. मो. नेपाल	-	-	-	-	१	१
३३	अखण्ड नेपाल पार्टी	-	-	-	-	१	१
३४	थरुहट तराई	-	-	-	-	२	२
३५	सं. स. पार्टी नेपाल	-	-	-	-	५	५
३६	जनजागरण पार्टी	-	-	-	-	१	१
३७	मधेशी समता पार्टी नेपाल	-	-	-	-	१	१
जम्मा		२४०	३३५	५७५	२४०	३३५	५७५

स्रोत : नेपालको संविधान सभा, २०७०

३.४ संविधानसभाको निर्वाचन वि.स.२०६४ मा प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत महिलाहरूको सहभागिता

तालिका नं. ३

क्र.सं.	राजनैतिक दलको नाम	उमेदवार		निर्वाचित		प्राप्त सिट प्रतिशत	
		महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा
१	ने.क.पा. माओवादी	४२	२४०	२४	१२०	९.५८	५०
२	ने.का.	२६	२४०	२	३७	०.८३	१५.४२
३	एमाले	२७	२३९	१	३३	०.४२	१३.७५
४	मधेशी जनाधिकार फोरम नेपाल	३	१०३	२	३०	०.८३	१२.५०
५	तराई मधेस लोकतान्त्रिक पार्टी	४	९४	१	९	०.४२	३.७५
६	सद्भावना पार्टी	४	७८	-	४	-	१.६७
७	जनमोर्चा नेपाल	२८	२०३	-	२	-	०.८३
८	नेपाली मजदुर किसान पार्टी	२७	९८	-	२	-	०.८३

क्र.सं.	राजनैतिक दलको नाम	उमेदवार		निर्वाचित		प्राप्त सिट प्रतिशत	
		महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा
९	राष्ट्रिय जनमोर्चा	१५	१२२	-	१	-	०.४२
१०	स्वतन्त्र	४२	८१६	-	२	-	०.८३
११	अन्य सहभागी दल	१५०	१७०४	-		-	
	जम्मा	३६८	३९४६	३०	२४०	१२.८	१००

स्रोत: निर्वाचन परिणाम पुस्तिका, २०६५ ।

तालिका ३ अनुसार २४० सिटका लागि भएको प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत महिलाहरूको सहभागितालाई देखाउन खोजिएको छ । संविधानसभाको निर्वाचन २०६४ मा जम्मा ५४ दलले भाग लिएका थिए, जसमा ९ वटा दलले मात्र जित प्राप्त गरेको देखिन्छ । त्यसैले उपर्युक्त तालिकामा विजय प्राप्त गर्ने नौ वटा दल, स्वतन्त्र र बाँकी सहभागी दलहरूलाई एकै ठाउँमा गरी उल्लेख गरिएको छ । उपर्युक्त तालिका अनुसार जम्मा २४० सिटका लागि सम्पूर्ण दल र स्वतन्त्र गरी जम्मा ३९४६ जनाले उमेदवारी दिएका थिए । जसमध्ये ३६८ जना अर्थात् ९.३२ प्रतिशत महिला उमेदवार रहेका देखिन्छ । विभिन्न राजनैतिक दलका आधारमा महिला उमेदवारीलाई हेर्दा सङ्ख्यात्मक हिसाबले सबैभन्दा बढी ने.क.पा माओवादीले ४२ जना महिलालाई उमेदवार बनाएको छ भने सबैभन्दा क मधेशी जनाधिकार फोरमले ३ जना मात्र महिलालाई संविधानसभा सदस्यका लागि उमेदवार बनाएको पाइन्छ । यसैगरी अन्य दलहरूले क्रमशः नेपाली काँग्रेसले २६, ने.क.पा. एमालेले २७, तराई मधेशी लोकतान्त्रिक पार्टीले ४ , सद्भावना पार्टीले ४, जनमोर्चा नेपालले २८ , नेपाल मजदुर किसान पार्टीले २७, राष्ट्रिय जनमोर्चाले १५ जना महिला उमेदवार बनाएको पाइन्छ भने देशभरिबाट जम्मा ४२ जना महिलाहरूले स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो उमेदवारी दिएको पाइन्छ । यसैगरी निर्वाचनमा सहभागी ५४ दलहरूमध्ये माथि उल्लेखित दलबाहेक अन्य सम्पूर्ण दल जसले प्रत्यक्ष निर्वाचनमा कुनै पनि सिट प्राप्त गर्न सकेनन् ती दलहरूबाट जम्मा १५० जना महिला संविधानसभा सदस्यका लागि उमेदवार भएको देखिन्छ ।

यसरी संविधानसभा सदस्यका लागि निर्वाचनमा सहभागी जम्मा ३६८ जना महिलाहरू मध्ये जम्मा ३० जनाले मात्र विजय प्राप्त गरेको देखिन्छ । जुन सम्पूर्ण सिट सङ्ख्याको केवल १२.०८ प्रतिशत हुन आउँछ । निर्वाचनमा सहभागी ५४ दलहरूमध्येबाट

केवल ५ वटा दलद क्रमशः ने.क.पा. माओवादीबाट २४ जना, नेपाली काँग्रेस र मधेशी जनाधिकार फोरमबाट २/२ जना र ने.क.पा. एमाले र तराई मधेश लोकतान्त्रिक पार्टीबाट १/१ जना महिला उमेदवार र संविधानसभा सदस्यमा निर्वाचित भएको देखिन्छ ।

३.५ संविधानसभाको निर्वाचन वि.स. २०६४ मा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत महिलाहरूको सहभागिता

तालिका नं. ४

क्र.सं.	राजनैतिक दलको नाम	निर्वाचित महिला उमेदवार	प्रतिशत
१	ने.क.पा. माओवादी	५०	३१.०५
२	ने.का.	३६	२२.३६
३	एमाले	३५	२१.७३
४	मधेशी जनाधिकार फोरम नेपाल	११	६.८३
५	तराई मधेश लोकतान्त्रिक पार्टी	५	३.१०
६	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी	४	३.४८
७	नेकपा माले	४	२.४८
८	सद्भावना पार्टी	२	१.२५
९	जनमोर्चा नेपाल	२२	१.२४
१०	ने.क.पा. संयुक्त	२२	१.२४
११	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी नेपाल	२	१.२४
१२	राष्ट्रिय जनमोर्चा पार्टी	१	०.६२
१३	राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टी	१	०.६२
१४	नेपाल मजदुर किसान पार्टी	१	०.६२
१५	सं.लो. राष्ट्रिय मञ्च	१	०.६२
१६	ने.स. पा. आनन्ददेवी	१	०.६२
१७	राष्ट्रिय जनमुक्ति पार्टी	१	०.६२
१८	नेपाली जनता दल	१	०.६२
१९	ने.क.पा.(एकीकृत)	१	०.६२

जम्मा	१६१	१००
-------	-----	-----

स्रोत: निर्वाचन परिणाम पुस्तिका , २०६५

उपर्युक्त तालिका ४ मा संविधानसभा निर्वाचन २०६४ को समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत महिलाहरूको सहभागितालाई देखाइएको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा व्यवस्था भए बमोजिम जम्मा ६०१ जना संविधानसभा सदस्यहरूमध्ये ३३५ जना सदस्य समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने व्यवस्था रहेको थियो । जसका लागि निर्वाचनमा सहभागी ५४ दलहरूमध्ये दलगत प्राप्त मतका आधारमा जम्मा २५ वटा दलले समानुपातिक प्रणाली अन्तर्गत सिट प्राप्त गरेको देखिन्छ, भन्ने २५ दलमध्ये १९ वटा दलले महिलाहरूलाई समावेश गरेकाले यहाँ महिलाहरूको सहभागिता रहेका दलहरूको मात्र सूची तयार गरिएको छ । समानुपातिकबाट निर्वाचित हुने जम्मा ३३५ जना सभासदहरूमध्ये जम्मा १६१ जना महिला सभासद निर्वाचित भएको देखिन्छ । जसमध्ये ने.क.पा. माओवादी बाट ५० जना, नेपाली काँग्रेसबाट ३६ जना, ने.क.पा. एमालेबाट ३५ जना मधेशी जनाधिकार फोरमबाट ११ जना तराई मधेस लोकतान्त्रिक पार्टीबाट ५ जना राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी र नेकपा मालेबाट ४/४ जना, सद्भावना पार्टी जनमोर्चा नेपाल, ने.क.पा. संयुक्त र राष्ट्रिय प्रजातन्त्रपार्टी नेपालबाट २/२ जना र राष्ट्रिय जनमोर्चा, राष्ट्रिय जनशक्ति, नेपाल मजदुर किसान पार्टी, सङ्घीय लोकतान्त्रिक राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल सद्भावना पार्टी आनन्ददेवी राष्ट्रिय जनमुक्ति पार्टी, नेपाली जनता दल र ने.क.पा. एकीकृतबाट १/१ जना महिला सभासद निर्वाचित भएको देखिन्छ ।

यसरी संविधानसभामा रहेका जम्मा ६०१ जना सभासदहरूमध्ये प्रत्यक्ष र समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट जम्मा १९१ जना महिलाहरूको सहभागिता रहेको देखिन्छ । जुन सम्पूर्ण सभासदहरूकस ३१.७८ प्रतिशत मात्र हुन आउँछ । जुन तुलनात्मक हिसाबले ज्यादै न्यून मान्न सकिन्छ । तापनि महिलाहरूको यस प्रकारको सहभागिताले नेपालको र राजनीतिमा केही सुधार आएको एवम् महिलाहरूको सहभागितामा थोरै भए पनि प्रगति भएको मान्नुपर्दछ ।

३.६ वि.स.२०७० सालको संविधान सभा निर्वाचनमा प्रत्यक्ष तर्फका निर्वाचित महिला उम्मेदारको नामावली

तालिका नं ५

क्र.सं.	जिल्ला	नि.क्षे.	उम्मेदवारको नाम	उमेर	प्राप्तमत	प्राप्त प्रतिशत
नेपाली काँग्रेस						
१	सिराहा	३	सितादेवी यादव	५७	१११४२	२९.७७
२	महोत्तरी	२	किरण यादव	४६	७३५७	२२.७६
३	कास्की	२	शारदा पौड्याल	६१	११६६२	३२.९२
४	बाग्लुङ	३	ज्ञानकुमारी छत्त्याल	५६	१००८९	३३.७२
५	दाङ	१	पार्वती डि.सी.चौधरी	४७	८७१९	२६.४५
६	दाङ	२	सुशिला चौधरी	६१	१०४३०	३३.२४
नेकपा कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले)						
१	उदयपुर	२	मञ्जु कुमारी चौधरी	३९	७५३४	२४.२८
२	बारा	४	नाजुमा खातुन	४५	१२३६१	३०.५५
३	कास्की	४	सिता गिरी	४६	१५४३८	३९.६६
एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी)						
१	रोल्पा	२	ओनसरी घर्ती	३५	१४९६४	३८.४३

स्रोत : राष्ट्रिय निर्वाचन आयोग, नेपाल

३.७ वि.स.२०७४ सालको प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचनमा प्रत्यक्ष तर्फका निर्वाचित महिला उम्मेदारको नामावली

तालिका नं ६

क्र.सं.	सदस्यको नाम, थर	राजनीतिक दल	जिल्ला
१	कमला रोका	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (ने.क.पा.)	पूर्वी रुकुम
२	दुर्गा पौडेल	राष्ट्रिय जनमोर्चा	प्युठान-१
३	पद्मा कुमारी अर्याल	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (ने.क.पा.)	स्याङजा-२
४	पम्फा भूषाल	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (ने.क.पा.)	ललितपुर-३
५	पवित्रा निरौला (खरेल)	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (ने.क.पा.)	भापा-२
६	वीना मगर	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (ने.क.पा.)	कञ्चनपुर-१

स्रोत: निर्वाचन आयोग, नेपाल

नीति निर्माण तहमा महिलाहरूको सहभागिता पहिलेको तुलनामा हालका दिनहरूमा बढ्दै गएको देखिन्छ। वि.सं. २०४६ सालको परिवर्तन पश्चात् नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ अनुसार संसदको निर्वाचनमा कम्तीमा ५% महिला उम्मेदवार हुनुपर्ने साथै राष्ट्रिय सभामा कम्तीमा ३ जना महिला सदस्य हुनुपर्ने (धारा ११४) संवैधानिक व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यसलाई संसदमा महिला सहभागिता सुनिश्चितताको शुरुवातको रूपमा लिन सकिन्छ। वि.सं.२०६३ को परिवर्तन पश्चात् भने संसदमा महिला सहभागिता एवं प्रतिनिधित्व सुनिश्चिततामा उल्लेखनीय प्रगति देखिन्छ। संविधान सभा-१ मा महिला सदस्यहरूको प्रतिनिधित्व ३२.७८% रहेको थियो भने दोस्रो संविधान सभामा महिला सदस्यहरूको प्रतिनिधित्व २९.२८% रहेको देखिन्छ।

वि.सं. २०७४ मा सम्पन्न निर्वाचनमा सङ्घीय संसदको प्रतिनिधि सभामा प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणाली बाट ६ जना र समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बाट ८४ जना गरी कुल ९० जना महिला सदस्यहरूको प्रतिनिधित्व रहेको छ। प्रतिशतको हिसाबले यो ३२.७३% हुन आउँछ। ५९ सदस्यीय राष्ट्रिय सभामा २२ जना महिला सदस्यहरूको सहभागिता रहेको पाइन्छ। प्रतिशतको हिसाबले यो सहभागिता ३७.२९% हुन आउँछ। वि.सं. २०७४ को सङ्घीय संसदको प्रतिनिधि सभामा प्रत्यक्षमा १६५ समानुपातिकमा ११० र राष्ट्रिय सभामा ५९ गरी कुल ३३४ सदस्य मध्ये ११२ जना अर्थात् ३३.५३% महिला सदस्यहरूको सहभागिता रहेको छ।

यसैगरी स्थानीय तह निर्वाचन, २०७४ नेपालका ६ महानगरपालिका, ११ उपमहानगरपालिका, २७६ नगरपालिका, ४६० गाउँपालिका र ६,७४३ वडाहरूमा मा मिति २०७४ वैशाख ३१, असार १४ र असोज २ गते गरी तीन चरणमा सम्पन्न भएको थियो। नेपालको संविधान २०७४ लागू भए पश्चात सम्पन्न भएको यो पहिलो स्थानीय तहको निर्वाचन थियो। जसमा नेपालको निर्वाचन आयोगका अनुसार १,४०,७२,४२४ मतदाता सहभागी भएर कुल मतदाताको ७४.१६ प्रतिशत मतदाताले मतदान गरी ३५,०४१ जना स्थानीय जनप्रतिनिधिहरू निर्वाचित भएका थिए। जहाँ लैङ्गिक तथा समावेशी प्रतिनिधित्व समेत उदाहरणीय भएको निर्वाचन आयोगले आफ्नो प्रतिवेदनमा भनेको छ। (http://www.election.gov.np/ecn/uploads/userfiles/ElectionResultBook/LocalLevel/LLE_State_1.pdf) .

परिच्छेद चार

तथ्याङ्कको प्रस्तुति र विश्लेषण

४.१ उत्तरदाताको विवरण

शोध अध्ययनका लागि यस दमक नगरपालिकाका मानिसहरूको राजनीतिक, सामाजिक आर्थिक तथा जनसङ्ख्या सम्बन्धी आवश्यक जानकारीहरू संकलन गरियो। जसबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा पनि यस क्षेत्रका महिलाहरूको राजनीतिक अवस्था र भूमिकाबारे थाहा पाउन सकिन्छ। स्थलगत अध्ययन गर्दा उत्तरदाताहरूबाट संकलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई निम्न शीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएका छन्। यस शोध अध्ययन गर्ने क्रममा छनौट गरीएको सिमाको दयरा भित्र रहि यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने वासीन्दाहरूसँगको नजिक भन्दा नजिकको वास्तविकता पत्ता लगाई यस अध्ययनलाई अभि सार्थकता प्रदान गर्नका लागि प्रत्यक्ष रूपमा उत्तरदाताको व्यक्तिगत पृष्ठभूमि केलाउने प्रयास यस खण्डमा गरीएको छ।

अध्ययनका क्रममा नमुना छनौट गर्दा ४२ घरधुरीबाट ४२ जना महिलाहरूलाई Systematic Random Sympling Method अपनाई उत्तरदाताहरूको रूपमा छानिएको छ। यस नमुना छनौटको तरिका अपनाई उत्तरदाता छनौट गर्दा सर्वप्रथम समग्र घरधुरीलाई क्रमवद्ध रूपमा सूची तयार पारी सङ्ख्यामा विभाजन गरियो। यसपछि प्रत्येक खास अन्तराल निकाली सूचीवद्ध अंकलाई निश्चित अन्तरालमा पारी नमुना छनौट गरिएको छ। जस अनुसार $K=N/n$ को शुत्र प्रयोग गरी निश्चित अन्तराल निकालिएको छ। यहाँ $K=$ अन्तराल, $N=$ समग्रता, $n=$ नमुनालाई जनाउँछ। सोही अनुसार घरधुरीलाई नमुनाको रूपमा लिइएका जम्मा ४२ घरधुरी उत्तरदाताले भाग गर्दा ५ को अन्तरालमा नमुना छनौट गरिएको छ।

कुनै पनि अनुसन्धान कार्य गर्दा शोधकर्ताले यथार्थ तथ्य र सहि जानकारी हाँसिल गर्नका लागि व्यक्तिहरूसँग प्रत्यक्ष भेटघाट गर्नु आवश्यक हुन्छ। विश्वव्यापी महामारीका रूपमा फैलिएको COVID19का कारण कतिपय अवस्थामा टेलिफोन अन्तर्वाताको भरपुर प्रयोग गरिएको छ। यसै विधिबाट यस नगरपालिका भित्रका महिलाको राजनीतिक

सहभागिता, सामाजिक, आर्थिक, पृष्ठभूमि कस्तो रहेको छ र उनिहरूको निर्णय प्रक्रियामा कमजोर स्थिति हुनुमा समाजका जिम्मेवार तत्वहरूको पहिचान गर्न तर्फ केन्द्रीत रहि माथि उल्लेखित विधिबाट परिवारको सूचना संकलन गरिएको छ । यस प्रविधि मार्फत प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्दा छनौट भएका प्रत्येक परिवारका १५-५९ वर्षसम्मका महिला सदस्यसँग उत्तर खोज्ने प्रयास गरिएको छ ।

४.१.१ उमेर

यस शोध अध्ययनका लागि ४२ उत्तरदाताहरूलाई छानिएको छ जसको उमेर समुहलाई जम्मा ५ भागमा विभाजन गरिएको छ । उत्तरदाताको उमेरगत विवरणलाई निम्न अनुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालीका नं. ७ : उमेरको आधारमा उत्तरदाताको विवरण

उमेरगत समुह (वर्षमा)	१५-२५	२६-३५	३६-४५	४६-५५	५६-माथि	जम्मा
सङ्ख्या	१	७	१७	१०	७	४२
प्रतिशत	२.३८	१६.६७	४०.४८	२३.८०	१६.६७	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण रिपोर्ट

तालीका १२ का अनुसार ४२ जना उत्तरदाताहरू मध्ये सबैभन्दा बढि उत्तरदाताको उमेर समुह (३६-४५) वर्ष ४०.४८ प्रतिशत रहेको छ । त्यसै गरी सबभन्दा कम उमेर समुहमा (१५-२५) वर्ष २.३८ प्रतिशत रहेको छ । उमेर समुह (२६-३५) र (५६ देखि माथि) प्रतिशतको हिसाबले समान रहेको पाइयो । यी दुवै उमेर समुहमा उत्तरदाता सात-सात जनाको सङ्ख्यामा रहेका छन् भने दुवैको प्रतिशत १६.६७ रहेको छ ।

४.१.२ वैवाहिक स्थिति

अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूको वैवाहिक स्थिति कस्तो रहेको छ भनि पत्तालगाउन ४२ जना उत्तरदाताको वैवाहिक स्थिति अनुसार पाँच तहमा विभाजन गरि तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ । साथै कुन उमेरमा कम तथा बढि विवाह हुन्छ भनि पत्ता लगाई विश्लेषण गर्न तिन उमेर समुहमा उत्तरदातालाई विभाजन गरी तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ८ : वैवाहिक स्थिति

वैवाहिक स्थिति	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत
विवाहित	३७	८८.११
विधवा	४	९.५१
सम्बन्ध विच्छेद	१	२.३८
जम्मा	४२	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७ ।

तालिका १३ मा उल्लेख भएअनुसार जम्मा ४२ जना महिलाहरू मध्ये ३७ जना (८८.११%) विवाहित, विधवा ४ जना (९.५१%) र सम्बन्ध विच्छेद १ जना (२.३८%) भेटिए । अविवाहित र एकलको सङ्ख्या सून्य छ ।

४.१.३ विवाह गर्दाको उमेर

तालिका नं. ९ : विवाहगर्दाको उमेर अनुसार उत्तरदाताको विवरण

विवाह गर्दाको उमेर (वर्षमा)	सङ्ख्या	प्रतिशत
१५-२०	११	२६.१९
२१-३०	२५	५९.५२
३१-४०	६	१४.२९
जम्मा	४२	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका १४ अनुसार ४२ उत्तरदातामध्ये उमेर समुह (१५-२०) वर्षमा ११ जना, (२१-३०) वर्ष भित्रमा २५ जना र (३१-४०) वर्षभित्रमा ६ जना को विवाह भएको देखिन्छ । २१ देखि ३० वर्ष भित्रमा सबभन्दा धेरै ५९.५२ प्रतिशत महिलाको विवाहभएको पाइयो । सबभन्दा कम ३१ देखि ४० वर्ष भित्रमा १४.२९ प्रतिशत महिलाको विवाह गरेको पाइयो ।

४.१.४ साक्षरता शैक्षिक स्थिति

नगरपालिकामा रहेको ८६,८९० जनसङ्ख्या मध्ये ५ वर्ष माथिका ६८,४४६ जना साक्षर रहेको देखिन्छ । यस मध्ये ३३,०५४ जना पुरुष र ३५,३९२ जना महिलाहरू साक्षर रहेका छन् । कूल जनसङ्ख्याको ४६.७५ प्रतिशत अर्थात् ३२,००१ जना कक्षा ९ देखि १२ कक्षा सम्मको शैक्षिक स्तर, ३६.२८ प्रतिशत अर्थात् २४,८२९ जना कक्षा १ देखि ८ कक्षा

सम्म, ८.५१ प्रतिशत अर्थात् ५,८२६ जना उच्च शिक्षा सम्म, ३.९२ प्रतिशत अर्थात् २,६८५ जना पूर्व प्राथमिक शिक्षासम्मको अध्ययन गरिरहेका छन्। नगरपालिकामा स्नातक वा सोभन्दा माथिको अध्ययन गरेकाहरूको सङ्ख्या न्यून रहेको छ। उच्च अध्ययन गर्ने अवसर नमिलेर वा आर्थिक अवस्था नभएर सो सङ्ख्या न्यून रहेको हुनसक्छ। त्यसैगरी नगरपालिकामा अनौपचारिक शिक्षा हासिल गर्नेको सङ्ख्या २.३३ प्रतिशत रहेको छ भने प्रौढ शिक्षा हासिल गर्ने २.२१ प्रतिशत रहेको छ। दमक नगरपालिका अन्तर्गत नमुना छनौटमा परेका वडा नं ३ र ९ का ४२ घरधुरी मध्येका महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थालाई अध्ययन गर्दा यस क्षेत्रका महिलाहरूको शैक्षिक स्थिति पछि नै परेको पाइयो। यहाँका महिलाहरू पुरुषको तुलनामा पिछडिएको पाइयो। पुरै भ्वापा जिल्लाको साक्षरताको अवस्थालाई हेर्दा २०६८ सालको जनगणना अनुसार पुरुष ७४.२ प्रतिशत र महिला ५६ प्रतिशत साक्षर रहेता पनि यस अध्ययनमा छानिएका ४२ जनाको शैक्षिक स्थितिका अवस्था अभै कमजोर देखाइएको छ। जुन कुरा प्रस्तुत तालिकाबाट पनि प्रष्ट हुन्छ।

तालिका नं. १० : शैक्षिक अवस्थाको विवरण

साक्षरता शैक्षिक स्तर	सङ्ख्या	प्रतिशत
निरक्षर (लेखपढ गर्न नजान्ने)	९	२१.४३
साक्षर (सामान्य लेख्न जान्ने)	२०	४७.६२
कक्षा (१ देखि ५ कक्षा)	५	११.९१
कक्षा (६ देखि ८ कक्षा)	४	९.५२
कक्षा (९ देखि १० कक्षा)	२	४.७६
उच्च शिक्षा (१० देखि १२)	२	४.७६
जम्मा	४२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७७।

तालिका १५ अनुसार सबभन्दा धेरै २० जना ४७.६२ महिला साक्षर छन्। उनीहरू आफ्नो नाम सम्म मात्र लेख्न जान्छन्। ९ जना २१.४३ प्रतिशत पूर्ण रूपमा लेखपढ गर्न जान्दैनन्। जुन तथ्याङ्कले त्यहाँ महिलाको शैक्षिक अवस्था वर्तमान समयमा पनि कति न्यून स्तरको छ भन्ने कुरा प्रष्ट पार्दछ। अध्ययन क्षेत्र शिक्षाको सवालमा पछि परेको देखिन्छ। औपचारिक शिक्षा तथा उच्च शिक्षाको अवस्थ हेर्दा छोरी नपढाउने, पढाए पनि

घरायसी कामको कारण, विवाहको कारणबाट विचैमा छाड्ने भएको कारण एकदमै न्यून छ ।

४.१.५ पारिवारिक आकार

सर्वेक्षण गरिएका घरधुरी भित्रका सदस्य सङ्ख्याको आधारमा पारिवारिक आकार कस्तो कस्तो छ भन्ने कुरा विश्लेषण गर्न खोजिएको छ । जसको लागि पारिवारिक आकारलाई चार तहमा विभाजन गरेर विश्लेषण गरिएको छ । जसलाई तलको निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ११ : पारिवारिक सङ्ख्याको आधारमा पारिवारिक आकार

पारिवारिक आकार	सङ्ख्या	प्रतिशत
१-३	७	१६.६७
४-६	२३	५४.७६
७-९	१२	२८.५७
जम्मा	४२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७७ ।

तालिका १६ अनुसार ४-६ सदस्य भएको घरधुरी ५४.७६ प्रतिशत छ । जुन सबभन्दा धेरै छ । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने अध्ययन क्षेत्रमा ४-६ सदस्य भएका घरपरिवार धेरै पनि मानिदैन र कम पनि मानिदैन र त्यस्तै ७ देखि ९ सदस्य भएको घरधुरी १२ छ क्रमश अति न्यून सङ्ख्या भएको घरधुरी ७ छ जसमा १-३ सदस्य रहन्छन् । जुन क्रमश २८.५७ प्रतिशत र १६.६७ प्रतिशत रहेको छ ।

४.१.६ घरमूली

तालिका न. १२ : घरमूलीको आधारमा उत्तरदाताको विवरण

विवरण	सङ्ख्या	प्रतिशत
महिला	१०	२३.८०
पुरुष	३२	७६.२०
जम्मा	४२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७७ ।

तालिका १७ अनुसार ४२ घरधुरी मध्ये ३२ घरधुरीमा पुरुष घरमुल रहेको पाइयो । जुन ७६.२० प्रतिशत छ भने त्यसको तुलनामा १० घरधुरीमा मात्र महिला घरमुली रहका छन् । जुन २३.८० प्रतिशत छ । यसबाट सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ कि अधिकांश घरपरिवारमा पुरुष घरमुली छन् । जसको कारण घरभित्र तथा बाहिरका प्रायजसो आर्थिक तथा सामाजिक क्रियाकलापमा उनीहरूको वर्चस्व देखिन्छ । महिलाहरू पुरुषको सहयोगीको रूपमा प्रस्तुत देखिन्छन् । घरधुरीको रूपमा महिलाको उपस्थिति कमी हुनुले परिवारभित्र उनीहरू दोस्रो दर्जामा छन् भन्न सकिन्छ ।

४.१.७ परिवारको भूस्वामीत्व

अर्थ व्यवस्था कुनै पनि देश वा समाजको मेरुदण्डको रूपमा रहेको हुन्छ । मानविय क्रियाकलाप र संस्कृतिका विविध पक्ष रितीरीवाज, चालचलन र जीवनशैलीलाई आर्थिक अवस्थाले ठूलो प्रभाव पार्दछ । त्यस कारण यहाँ का मानिसहरू को भू-स्वामीत्वको अवस्था निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १३ : भू-स्वामीत्वको विवरण

भू-स्वामीत्व	घरपरिवार सङ्ख्या	प्रतिशत
१-३ रोपनी	६	१४.३०
४-६ रोपनी	२७	६४.२७
७-९ रोपनी	८	१९.०५
१० भन्दा माथि	१	२.३८
जम्मा	४२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७७ ।

प्रस्तुत तालिका १८ अनुसार सबभन्दा धेरै २७ घरपरिवारको ४ देखि ६ रोपनी जग्गा रहेको देखिन्छ । १० रोपनी भन्दा बढि जग्गा हुने घरपरिवार सङ्ख्या १ मात्र छ जो सबभन्दा कम छ । ७ देखि ९ रोपनी जग्गा हुने घरपरिवार १९.०५ प्रतिशत छन् । प्रस्तुत तथ्याङ्कको विश्लेषणबाट के प्रष्ट हुन्छ भने अधिकांश घरपरिवार अर्थात ६४.२७ प्रतिशत घरपरिवारको ४-६ रोपनी जमीन छ त्यस्तै २.३८ प्रतिशत घरपरिवारको १० रोपनी भन्दा माथि जमीन हुनुले के बुझिन्छ भने थोरै घरपरिवार लाई मात्र आफ्नो कृषि उत्पादनले वर्षभरि खानपुग्दछ । घरपरिवार छुट्टीदै जानाले जमीन माथिको स्वामीत्वपनि घट्दै गएको पाईन्छ । अध्ययन गरिएका ४२ घरपरिवार मध्य सबैको केहि न केहि खेतियोग्य भूमि पाईको छ ।

४.१.८ परिवारको मुख्य आयस्रोत

नेपाल एक कृषि प्रधान देश हो । त्यसमा पनि अध्ययन क्षेत्र समथर तराई जिल्लामा पर्ने भएकोले भन्ने यस ठाउँका मानिसहरूको पेशा कृषिनै देखिन्छ । जुन तथ्य यस भित्रका ४४ घरधुरीमा गरिएको सर्वेक्षण बाट प्रष्ट हुन्छ । जसका लागी पेशालाई ४ तहमा विभाजन गरि तलको तालिकामा तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका न. १४ : पारिवारिक मुख्य पेशा तथा व्यवसाय

क्र. स.	पेशा/व्यवसाय	घर परिवारसङ्ख्या	प्रतिशत
१	नोकरी	३	७.१४
२	कृषि	२७	६४.२९
३	व्यापार	११	२६.१९
४	अन्य	१	२.३८
जम्मा		४२	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७७ ।

तालिका १९ अनुसार सबभन्दा धेरै २७ अर्थात ६४.२९ प्रतिशत परिवार कृषि पेशामा संलग्न छन् । त्यसपछि व्यापार र नोकरीमा क्रमश २६.१९ प्रतिशत, ७.१४ प्रतिशत परिवार संलग्न छन् । अन्य पेशामा एकदमै कम २.३८ प्रतिशत परिवार संलग्न छन् । यसबाट के थाहा हुन्छ भने अधिकांस परिवारले मुख्य पेशा कृषि अपनाएको देखिन्छ ।

४.१.९ परिवारको सदस्यको शैक्षिक स्थिति

समाज परिवर्तनको एक मुख्य मेरुदण्डहरूमध्ये शिक्षा पनि एक हो । मानिसको चेतना स्तरमा वृद्धि हुनु भनेको शिक्षा वा ज्ञानको प्राप्ती नै हो । सामाजिक जिवनलाई सहज बनाउन व्यक्ति तथा समाजमा र अन्य समाजसम्म अन्तरक्रिया गर्न विभिन्न खाले स्रोतहरूको परिचालन गर्न शिक्षाले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ र कुनै पनि समाजको समुदायको जीवनशैली कस्तो छ ? भन्ने वितिकै त्यहाँका सदस्यहरूको शैक्षिकस्तर खोजिन्छ । दमक नगरपालिका भरिमा विभिन्न तहमा रहेका शिक्षक, शिक्षिकाको सङ्ख्याले पनि प्रष्ट पार्दछ किनभने यस जिल्लामा पेशागत रूपमा पहिलो प्राथमिकता तथा धेरै सङ्ख्यामा शिक्षण पेशामा संलग्न छन् ।

तालिका न. १५ : परिवारका सदस्यको शैक्षिक स्थिति

साक्षरता/शैक्षिक स्थिति	पुरुष		महिला		कुल सङ्ख्या	कुल %
	सङ्ख्या	%	सङ्ख्या	%		
निरक्षर	८	६.३०	३५	२९.९०	४३	१७.६०
साक्षर (प्रा.वि. १-५)	४०	३१.५०	३४	२९.१०	७४	३०.३०
नि.मा.वि (६-८)	२०	१५.७०	१३	११.१०	३३	१३.५०
मा.वि. (९-१०)	२५	१९.७०	२४	२०.५०	४९	२०.१०
उ.मा.वि. (११-१२)	३४	२६.८०	११	९.४०	४५	१८.४०
जम्मा	१२७	१००	११७	१००	२४४	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७७ ।

तालिका नं. २० मा ५ वर्ष भन्दा माथि उमेर समूहका सदस्यहरूका मात्र साक्षरता तथा शैक्षिक स्थितिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । तालिकामा पुरुष साक्षरता सबभन्दा बढि ४० जना प्रा.वि. तहसम्म अध्ययन गरेको देखिन्छ भने सबभन्दा कम ८ जना निरक्षर छन् । यसले पुरुषहरू धेरै निरक्षर छैनन् भन्ने देखाउँछ । त्यसरी नै महिला साक्षरतामा हेर्दा सबभन्दा बढि पुरुषको तुलनामा ठिक उल्टो ३५ जना निरक्षर छन् । निरक्षरताको खाडल पुरुषको सङ्ख्या र महिलाको सङ्ख्यामा ठूलो छ । यसले महिलाको शैक्षिकस्तर न्यून रहेको देखाउँछ भने सबभन्दा कम उच्च शिक्षा लिएको देखिन्छ । यसरी उच्च शिक्षामा कमि हुनु भनेको नगरपालिकामा मात्रै नभई जिल्लामा उच्च पदमा महिलाको उपस्थिति अत्यन्त न्यून हुनु हो ।

४.१.१० दमक नगरपालिकामा महिला सहभागिता र प्रतिनिधित्वको स्थिति

वि.स.२०६८ सालको जनगणना अनुसार दमक नगरपालिकाको जनसङ्ख्या कुल ७५,७४३ रहेकोमा महिला ३९,९१९ जना रहेको छ भने पुरुष ३५,८२४ रहेको यस जिल्लाको क्षेत्रफल ७५.८५ वर्ग किलोमिटर रहेको छ । विभिन्न जातजातिहरूको बसोवास रहेको यस नगरमा खास गरी बाहुन, क्षेत्री, धिमाल, लिम्बु, राई, मगर, सतार, राजवंशी, कुमाल, दमाई, कामी, तामाङ, गुरुङ, थारु, मुस्लिम, सुनुवार, माभी, आदिको बाहुल्यता रहेको पाईन्छ । वि.सं. २०३९ सालमा तात्कालीन नगर पञ्चायतका नाउँमा स्थापित यो नगरपालिकाको क्षेत्रफल ७,५१३ हेक्टर रहेको छ । यस नगरपालिकाका साविकका १९ वटा वडाहरू नेपाल

सरकारद्वारा वि.सं. २०७३ फागुन २७ गते गरिएको पुनः संरचना अनुसार हाल १० वटा वडामा कायम गरी दमक नगरपालिका, नगर कार्यपालिकाको कार्यालय भएको छ ।

४.१.११ दमक नगरपालिको परिवार सङ्ख्या तथा लिङ्गको आधारमा जनसङ्ख्याको विवरण

तालिका नं १६

क्र.सं.	परिवार सङ्ख्या	पुरुष	महिला	जम्मा जनसङ्ख्या	लैंगिक अनुपात
१	२२,४४२	४०,२९०	४६,६००	८६,८९०	८६.४६

स्रोत: दमक नगरपालिका नगर पार्श्वचित्र, २०७५

२०७४ सालमा दमक नगरपालिकामा सम्पन्न गरिएको घरधुरी तथ्याङ्क संकलन बाट प्राप्त तथ्याङ्कअनुसार ७०.८५ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफलमा फैलिएको यस नगरपालिकाको २२,४४२ घरधुरीमा कुल ८६,८९० जनसङ्ख्या रहेको छ । यस तथ्याङ्कलाई हेर्दा लैङ्गिक अनुपात प्रति १०० जना महिलाहरूमा पुरुषको जनसङ्ख्या भने कम अर्थात् ८६.४६ रहेको देखिन्छ ।

४.१.१२ सम्पन्नता सूचकको आधारमा परिवारमूलीको लिङ्ग अनुसार परिवारको विवरण

तालिका नं १७

लिङ्ग	एकदम कमजोर	कमजोर	मध्यम	राम्रो	अति राम्रो	जम्मा
पुरुष	३३७	५,३६०	६,३२१	६१२	१२	१२,६४२
महिला	२६३	४,२९७	५,००६	२३३	१	९,८००
जम्मा	६००	९,६५७	११,३२७	८४५	१३	२२,४४२
प्रतिशत	२.६७	४३.०३	५०.४७	३.७७	०.३६	१००.००

स्रोत: दमक नगरपालिका नगर पार्श्वचित्र, २०७५ ।

नगरपालिकामा सम्पन्नता सूचकाङ्कको आधारमा लैङ्गिक हिसाबले गरिएको तुलनात्मक अध्ययनअनुसार स्वाभाविक रूपमा विद्यमान पुरुष प्रधान नेपाली सामाजिक संरचनाका कारण पुरुषको सङ्ख्या दुवै तह राम्रो र कमजोरमा बढी देखिन्छ । राम्रो र मध्यम खालकोमा पनि आर्थिक हैसियत हुने परिवारमा भने पुरुष परिवारमूली भएका परिवार सङ्ख्या निकै बढी देखिन्छ, अर्थात् महिला र पुरुष बिचको अन्तर निकै फराकिलो

देखिन्छ। यसको अर्थ परिवारको आर्थिक हैसियत निर्माणमा महिलाको निर्णायक भूमिका पुरुषको भन्दा कमजोर नै छ।

यस्तै दमक नगरपालिकामा प्रतिपरिवार वार्षिक आम्दानी र प्रतिव्यक्ति आयमा योगदान गर्ने महिला र पुरुषको तथ्याङ्कलाई हेर्दा समग्रतामा महिलाको भन्दा धेरै घरपरिवारमा पुरुषकै योगदान बढी देखिन्छ। कुल घरधुरीहरू मध्ये ५६.३३ प्रतिशत पुरुषको योगदान र ४३.६७ प्रतिशत महिलाको घरमुली भई आम्दानीमा योगदान भएको देखिन्छ। तुलनात्मक रूपमा पुरुषको योगदान नेपाली पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना भएको समाजमा बढी हुनु स्वभाविक देखिएतापनि महिलाको योगदान समेत उल्लेख्य छ। रु. १,२०,००० भन्दा माथिको आम्दानीमा जीविका चलाउने घरधुरीमा भने महिला घरमूलीको योगदान पुरुषको भन्दा बढी देखिन्छ। विगतका वर्षहरूमा भन्दा हालका वर्षहरूमा महिलाहरूको आर्थिक क्रियाकलापहरूमा सकृयता अवश्य पनि बढेको छ। यसले आय आर्जनमा राम्रो टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ। यस तथ्याङ्कको अर्कोपक्ष परिवारको मुख्य आम्दानीमा संलग्न व्यक्ति लामो समयदेखि विदेशमा वा बाहिर रहेका कारण महिला घरमूली भनी उत्तर दिने उत्तरदाताको कारण समेत तथ्याङ्कमा महिलाको सहभागिता बढेको हुन सक्छ, तथापी महिला उच्चमशिलता भने विगतभन्दा बढेको तथ्याङ्कले स्पष्ट गर्दछ। परिवारमूली भन्नाले परिवारमा परिआएका दैनिक कामकाज, खर्च र व्यवहार चलाउन व्यवस्था मिलाउने मुख्य व्यक्ति भन्ने बुझिन्छ।

४.१.१३ नगरपालिकामा भएको महिला हिंसा सम्बन्धी विवरण

तालिका नं १८

क्र.सं.	विवरण	जम्मा
१	घरेलु हिंसाबाट पिडित	४१
२	बहुविवाह	६
३	आर्थिक हिंसा	४
४	यौन दुर्व्यवहार	३०
५	बोक्सीको आरोप	-

स्रोत: दमक नगरपालिका नगर पार्श्वीचित्र, २०७५ ।

यस्तै दमक नगरपालिका भित्र हालसम्म दर्ता भएका ९६ वटा सहकारी संस्था मध्येमा ५ वटा मात्रै महिला सहकारी संस्था रहेका छन्। यसैगरी नगरपालिका कुल १० वटा वडामा दर्ता भएका आमा समूहको सङ्ख्या २१ रहेको छ।

४.१.१४ स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा दमक नगरपालिकाको कुल मतदाता:

तालिका नं: १९

क्र.सं	कुल मतदाता				जम्मा	जम्मा खसेको मत प्रतिशत
	महिला	पुरुष	तेस्रो लिङ्गी	जम्मा	खसेको मत	
१	२३,९८८	२२,५३४	१	४६,५२३	३४,०२०	७३.६५%

स्रोत : जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, भापा ।

४.२ दमक नगरपालिकामा महिला सहभागिताको अवस्था/स्थिति

२०७४ सालमा सम्पन्न स्थानीय निर्वाचनमा भएको महिलाको सहभागिता अवस्था के कस्तो रहेको छ। जहाँ महिलाको उम्मेदवारका हिसाबमा के कस्तो सहभागिता रह्यो भन्ने कुरा यहाँ देखाउन खोजिएको छ। जहाँ महिलाहरूका सहभागिता के कस्तो रहेको छ भनि विभिन्न तालिकाहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ।

४.२.१ स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा दमक नगरपालिकाको प्रमुख र उपप्रमुख पदमा परेको उम्मेद्वारी:

तालिका नं: २०

क्र.स.	स्थानीय तह	सिट सङ्ख्या	उम्मेद्वारी		निर्वाचित महिला	महिला उम्मेद्वारी प्रतिशत
			महिला	पुरुष		
१	नगर प्रमुख	१	-	१५	-	०%
२	नगर उपप्रमुख	१	६	३	१	६६%

स्रोत : जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, भापा ।

४.२.२ स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा दमक नगरपालिकाको वडागत उम्मेदवारी:

तालिका नं: २१

क्र. स.	स्थानीय तह	सिट सङ्ख्या	उम्मेदवारी			निर्वाचित महिला	महिला उम्मेदवारी प्रतिशत
			महिला	पुरुष	जम्मा		
१	वडा नम्बर: १	वडा अध्यक्ष-१	१	६	७	-	१४%
		महिला सदस्य-१	५	-	५	१	१००% (कानूनतः)
		दलित महिला सदस्य-१	६	-	६	१	१००% (कानूनतः)
		अन्य सदस्य-२	१	१२	१३	-	७%
२	वडा नम्बर: २	वडा अध्यक्ष-१	१	५	६	-	१६%
		महिला सदस्य-१	४	-	४	१	१००% (कानूनतः)
		दलित महिला सदस्य-१	४	-	४	१	१००% (कानूनतः)
		अन्य सदस्य-२	-	९	९	-	०%
३	वडा नम्बर: ३	वडा अध्यक्ष-१	१	६	७	-	१४%
		महिला सदस्य-१	५	-	५	१	१००% (कानूनतः)
		दलित महिला सदस्य-१	५	-	५	१	१००% (कानूनतः)
		अन्य सदस्य-२	-	१२	१२	-	०%
४	वडा नम्बर: ४	वडा अध्यक्ष-१	-	६	६	-	०%
		महिला सदस्य-१	४	-	४	१	१००% (कानूनतः)
		दलित महिला सदस्य-१	४	-	४	१	१००% (कानूनतः)
		अन्य सदस्य-२	-	८	८	-	०%
५	वडा नम्बर: ५	वडा अध्यक्ष-१	-	७	७	१	०%
		महिला सदस्य-१	५	-	५	१	१००% (कानूनतः)
		दलित महिला सदस्य-१	५	-	५	१	
		अन्य सदस्य-२	-	११	११	-	०%
६	वडा नम्बर:	वडा अध्यक्ष-१	-	५	५	१	०%
		महिला सदस्य-१	५	-	५	१	१००%(कानूनतः)

क्र. स.	स्थानीय तह	सिट सङ्ख्या	उम्मेद्वारी			निर्वाचित महिला	महिला उम्मेद्वारी प्रतिशत
			महिला	पुरुष	जम्मा		
	६	दलित महिला सदस्य-१	५	-	५	१	१००%(कानूनतः)
		अन्य सदस्य-२	१	८	९	-	११%
७	वडा नम्बर: ७	वडा अध्यक्ष-१	१	८	९	१	११%
		महिला सदस्य-१	७	-	७	१	१००%(कानूनतः)
	दलित महिला सदस्य-१	६	-	६	१	१००%(कानूनतः)	
	अन्य सदस्य-२	-	१४	१४	-		
८	वडा नम्बर: ८	वडा अध्यक्ष-१	-	७	७	-	०%
		महिला सदस्य-१	५	-	५	१	१००%(कानूनतः)
	दलित महिला सदस्य-१	४	-	५	१	१००%(कानूनतः)	
	अन्य सदस्य-२	-	१०	१०	२	०%	
९	वडा नम्बर: ९	वडा अध्यक्ष-१	-	५	५	-	०%
		महिला सदस्य-१	५	-	५	१	१००%(कानूनतः)
	दलित महिला सदस्य-१	४	-	४	१	१००%(कानूनतः)	
	अन्य सदस्य-२	-	११	११	-	०%	
१०	वडा नम्बर: ९	वडा अध्यक्ष-१	-	५	५	-	०%
		महिला सदस्य-१	४	-	४	१	१००%(कानूनतः)
	दलित महिला सदस्य-१	४	-	४	१	१००%(कानूनतः)	
	अन्य सदस्य-२	-	८	८	२	०%	

स्रोत : जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, भापा

दमक नगरपालिकाको स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा विभिन्न राजनीतिक पार्टीका उम्मेद्वारमध्ये नगरप्रमुखमा कुल १५ जनाको उम्मेद्वारी परेकोमा १ जना पनि महिलाको उम्मेद्वारी परेन । यस्तै नगर उपप्रमुख पदमा कुल ९ जनामा ६ जना महिला र ३ जना पुरुषको उम्मेद्वारी परेको थियो । नेपालको स्थानीय तह निर्वाचन ऐनले नगरप्रमुख वा उपप्रमुख मध्ये कुनै दलले उम्मेद्वारी दर्ता गराउँदा एक जना महिला अनिवार्य गरेको छ । तर स्वतन्त्र रूपमा उम्मेद्वारी भने जो कोहीले जुनसुकै पदमा गर्न सक्ने व्यवस्था छ । दमक नगरपालिकाको हकमा हेर्ने हो भनेपनि कुनैपनि दलले नगर प्रमुखमा महिला

उम्मेदवार बनाएका छैनन् भने स्वतन्त्र उम्मेदवारका रूपमा पनि महिलाको नगर प्रमुखमा उम्मेदवारी परेको देखिँदैन । ऐनको व्यवस्था अनुसार प्रमुख र उपप्रमुखमध्ये एक पदमा महिला अनिवार्य गरेका कारण नगर उपप्रमुखमा कुल ९ जनाको उम्मेदवारी परेकोमा ६ जना महिलाको परेको थियो भने अध्यक्षमा उम्मेदवारी नदिएका दल र स्वतन्त्र रूपमा उम्मेदवारी दिने मध्येबाट पनि बरु ३ जना पुरुषकै उम्मेदवारी परेको देखिन्छ ।

यसैगरी दमक नगरपालिका भित्रका वडागत तहमा परेको उम्मेदवारीको अवस्था हेर्दा पनि वडा अध्यक्ष पदमा वडा नम्बर १, २, ३ र ७ नम्बर वडामा महिला उम्मेदवारी १/१ जनाको मात्रै परेको देखिन्छ । जहाँ वडा नम्बर १ र २ मा कुल ६/६ जनाको उम्मेदवारीमा १/१ जना महिलाको उम्मेदवारी परेको थियो । यस्तै वडा नम्बर ३ मा अध्यक्ष पदका लागि ७ जनाको उम्मेदवारीमध्ये १ जना महिलाको उम्मेदवारी परेको देखिन्छ भने वडा नम्बर ७ मा पनि अध्यक्षमा कुल ९ जनाको उम्मेदवारी परेकोमा १ जना महिलाको उम्मेदवारी परेको पाइन्छ । यस्तै दलित महिला सदस्य र महिला सदस्यको हकमा समेत अधिकतम ६ जनासम्म र न्यूनतम ४ जनासम्मको उम्मेदवारी परेको छ ।

४.२.३ वि.स.२०७४ सालको स्थानीय निर्वाचनमा दमक नगरपालिकाबाट निर्वाचित

प्रतिनिधिहरूको नामावली

तालिका नं. २२

क्र.स	उम्मेदवारको नामावली	निर्वाचित पद	स्थानीय तह	सम्पर्क नं:
१	रोमनाथ ओली	नगर प्रमुख	दमक न.पा.	९८५२६३२४४४
२	गीता कुमारी पौडेल	नगर उप-प्रमुख	दमक न.पा.	९८५२६७५७१५
३	तरा प्रसाद अधिकारी	वडा अध्यक्ष	वडा नम्बर: १	९८५२६७०२५०७
४	निरमाया पुलामी	महिला वडा सदस्य	"	९८४२६२२९८३
५	नवीना मोहरा	दलित महिला वडा सदस्य	"	९८९९३०४३६४
६	गिरिभक्त सोडामेन राई	वडा सदस्य	"	९८९४०७५४९२
७	सिताराम पोखेल	वडा सदस्य	"	९८५२६७०९११
८	प्रजापति सापकोटा	वडा अध्यक्ष	वडा नम्बर: २	९८५२६७५१५०
९	भक्तादेवी दाहाल	महिला वडा सदस्य	"	९८४२६२९५१२
१०	चन्द्रकला बि.क	दलित महिला वडा सदस्य	"	९८४४६७६४८७
११	राजु धिमाल	वडा सदस्य	"	९८९४०५९४६०

क्र.स	उम्मेदवारको नामावली	निर्वाचित पद	स्थानीय तह	सम्पर्क नं:
१२	टंकप्रसाद गौतम	वडा सदस्य	"	९८४२६५०४४०
१३	नविन बराल	वडा अध्यक्ष	वडा नम्बर: ३	९८५२६८३६७४
१४	तनकुमारी दाहाल	महिला वडा सदस्य	"	९८४२६३२७४०
१५	टिका ठटाल	दलित महिला वडा सदस्य	"	९८१८७६४१५८
१६	गजेन्द्र धिमाल	वडा सदस्य	"	९८०४३४८३१६
१७	सुकदेव लुइटेल्	वडा सदस्य	"	९८०३८५६८७२
१८	कुमार साम्सोहांग	वडा अध्यक्ष	वडा नम्बर: ४	९८४२१८७७५८
१९	सरिता खतिवडा	महिला वडा सदस्य	"	९८६२७६१६८६
२०	देवीमाया विश्वकर्मा	दलित महिला वडा सदस्य	"	९८१४९८९२१५
२१	तिलक बहादुर थापा	वडा सदस्य	"	९८४२६३२४६४
२२	मणिराज धिमाल	वडा सदस्य	"	९८५२६७५९७०
२३	ईन्द्र बहादुर गुरूड	वडा अध्यक्ष	वडा नम्बर: ५	९८५२६३०३३३
२४	कृतिका गौतम	महिला वडा सदस्य	"	९८४२७७१२३५
२५	सरिता बि.क.	दलित महिला वडा सदस्य	"	९८५२६३०२२२
२६	दुगा पौडेल	वडा सदस्य	"	९८४२६२०६७२
२७	सुर्य प्रसाद नेपाल	वडा सदस्य	"	९८५२६७६२७६
२८	टेक बहादुर थापा	वडा अध्यक्ष	वडा नम्बर: ६	९८५२६८३९१३
२९	सावित्रा प्रसाई	महिला वडा सदस्य	"	९८४२६८८४८५
३०	कमला बस्नेत खाती	दलित महिला वडा सदस्य	"	९८१५०९८१९८
३१	कमल कुमार श्रेष्ठ	वडा सदस्य	"	९८४२७६४९६०
३२	लक्ष्मी प्रसाद दाहाल	वडा सदस्य	"	९८४२६२०७७०
३३	भिम प्रसाद पौडेल	वडा अध्यक्ष	वडा नम्बर: ७	९८५२६७०२७५
३४	गायत्रा रेग्मी	महिला वडा सदस्य	"	९८४२६२१०९६
३५	लक्ष्मी लामिछाने	दलित महिला वडा सदस्य	"	९८१७९०४३२०
३६	धनेश्वर कार्की	वडा सदस्य	"	९८५२६७६३६५
३७	कमल उदास	वडा सदस्य	"	९८५२६७०४०९

क्र.स	उम्मेदवारको नामावली	निर्वाचित पद	स्थानीय तह	सम्पर्क नं:
३८	पशुपतिराज गौतम	वडा अध्यक्ष	वडा नम्बर: ८	९८५२६७५९२२
३९	मिना कुमारी घिमिरे	महिला वडा सदस्य	"	९८४२६४८२७७
४०	बुद्ध कुमारी बिक	दलित महिला वडा सदस्य	"	०२३-५८९८२८
४१	उद्धव प्रसाद राई	वडा सदस्य	"	९८५२६७०९४६
४२	भिमराज चम्लागाई	वडा सदस्य	"	९८५२६७५३५५
४३	राम बहादुर धिमाल	वडा अध्यक्ष	वडा नम्बर: ९	९८४२९३४६४९
४४	सुशिला अधिकारी	महिला वडा सदस्य	"	९८४४६७६५९९९
४५	मिना विश्वकर्मा	दलित महिला वडा सदस्य	"	९८४२७०७६८०
४६	रमेश कुमार सुनुवार	वडा सदस्य	"	९८४२६३९८४७
४७	समिन रिजाल	वडा सदस्य	"	९८५२६७००९२
४८	बोधराज न्यौपाने	वडा अध्यक्ष	वडा नम्बर: ९	९८४२६६५६४५
४९	सितादेवी काफ्ले	महिला वडा सदस्य	"	९८९९३४८९६९
५०	शान्ता लकान्द्री	दलित महिला वडा सदस्य	"	९८९४९९३६८३
५१	बुद्धिमान कार्की	वडा सदस्य	"	९८४२६६६०२२
५२	बालकृष्ण खनाल	वडा सदस्य	"	९८५२६७०६९८

स्रोत: जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, भापा

४.२.४ दमक नगरपालिका स्थापना कालदेखि हालसम्मका प्रमुखको विवरण

तालिका नं. २३

क्र.सं.	प्रमुखको नाम, थर	कार्यअवधि (देखि-सम्म)	कैफियत
१	इन्द्र बुढाथोकी	२०४८-२०५३	
२	रोमनाथ ओली	२०५४-२०५९	
३	राम थापा	२०६१-२०६२	
४	नैन सिंह भण्डारी	२०६३-२०६३	३ महिना
५	रोमनाथ ओली	२०७४-	हालसम्म
ग्राम/गाउँ/नगर पञ्चायत वि.सं. २००८ देखिका प्रधान पञ्च			

क्र.सं.	प्रमुखको नाम, थर	कार्यअवधि (देखि-सम्म)	कैफियत
६	किशन लाल ताजपुरिया	२००८-२०१२	ग्राम पञ्चायत
७	रेवन्त बहादुर कार्की	२०१३-२०१७	ग्राम पञ्चायत
८	नरेन्द्र बहादुर रावत	२०१८-२०२२	गाउँ पञ्चायत
९	माबुलाल धिमाल	२०२२-२०२६	गाउँ पञ्चायत
१०	धन बहादुर श्रेष्ठ	२०२६-२०३८	गाउँ पञ्चायत
११	बलभद्र अधिकारी	२०३८-२०४८	नगर पञ्चायत

स्रोत: दमक नगरपालिका नगर पार्श्वचित्र, २०७५

माथिका तालिकाहरू हेर्दा पनि के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने २००८ सालदेखि हालसम्म एकजना महिला पनि नगर प्रमुखका रूपमा नपाएको दमक नगरपालिकाले पछिल्लो स्थानीय तहको निर्वाचन, २०७४ सम्म आईपुग्दा पनि नगर प्रमुखमा एक जना महिलाको उम्मेद्वारीसम्म पनि नपर्नु सिंगो समाज र राजनीतिमा महिला सहभागिताका लागि सुखद अवस्था भने होईन । संवैधानिक प्रावधान वा भनौं स्थानीय तह निर्वाचन ऐनले बाध्यकारी व्यवस्था गरे बाहेक दमक नगर पालिकाको स्थानीय निर्वाचनमा पनि महिला सहभागिता अन्त्यन्तै न्यून रहेको देखिन्छ ।

४.३ महिला सहभागिताबारे संबैधानिक एवं कानूनी अधिकार सम्बन्धमा जानकार र उपयोगको अवस्था

परम्परागत तथा परिवर्तीत कानूनी सन्दर्भमा नेपाली महिलाहरूको हैसियत एवं स्थितिलाई प्रष्ट्याएको छ । नेपालमा जे जस्तो कानून, ऐन, नियम, संविधान बनेका छन् ती सबै पितृसतात्मक मुल्य मान्यता र नियम बाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित छन् । परम्परागत कानूनमा महिलाको हैसियत न्यून भए पनि परिवर्तीत कानूनले महिला समानता सम्बन्धी विभिन्न नियम कानूनलाई अगाडि सारेको छ । महिलाले आफ्नो व्यक्तिगत सम्पत्तिलाई उपभोग गर्न सम्पत्ती प्रमाणीत गर्नुपर्दछ । पुर्ख्यौली सम्पत्ती, शेषपछिको दोलाजी सम्पत्तीमा पुरुषले समान महिलाले पहिलो प्राथमिकता पाउँदैनन् (श्रेष्ठ, २०७०) । विगतको मुलुकी ऐनले गर्भपतनलाई कानूनी मान्यता नदिएको हुँदा कैयौं महिलाहरूको ज्यान जोखिम बनेको वा मृत्युभएको पाईन्छ । यसले महिलाको जीवनलाई

कष्टकर बनाएको देखिन्छ । समाजमा रहेको दाईजो तिलक, अनमेल विवाह, बहु-विवाह, बाल विवाह जस्ता प्रथाले नारीहरूको अस्तित्व लाई अरु जटिल बनाएको थियो ।

मान्छेले भन्ने गर्दछन् कि महिला भएका कारण उसले पाउने अधिकार यति नै हो । स्त्रीलिङ्ग भएको भन्दै महिलाहरूलाई पुरातन सोचले बच्चा पाउने मेसिन, असल गृहिणी, यौन दासी बनाएको छ भने बजार व्यवस्थाका नाममा उद्योगबाट उत्पादित वस्तुको विज्ञापनको साधन र कतिपय अवस्थामा खुल्ला यौन व्यवसाय बनाएको छ । महिलाहरूलाई महिला भएकै कारण आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार नदिएकाले यसलाई वर्गीय उत्पीडन भन्न मिल्दछ । यी अधिकारहरूबाट सबैखाले अथवा भनौं संभ्रान्त र पूँजीपति भनिने महिलाहरू पनि बञ्चित छन् । महिलाहरूले भोग्नु परेको समस्या उनिहरूले गुमाएको अधिकार उनिहरूलाई प्रकृतिका कारण हो भन्ने मान्छेहरू पनि छन् । उनीहरूको मान्यता के रहने गरेको छ भने प्रकृति र भगवानले महिलाहरूलाई कमजोर शारीरिक अवस्था भएको, नरम स्वभावको, दयालु, बच्चाजन्माउन र पुरुषको सेवा सुविधा दिनका लागि बनाएको भन्दछन् । यस अवस्थामा महिलालाई मध्यनजर राख्दै महिलाको सहभागिता र क्षमता, दक्षतामा वृद्धिका लागि महिलाहरूलाई विशेष कार्यक्रम ल्याउनु पर्दछ । विशेष कार्यक्रमका लागि विशेष अधिकारको व्यवस्था गरिनुपर्दछ । योग्यताको हकमा समान हुनुपर्दछ तर दक्षता र क्षमता अहिले नै पुग्न सक्दैन ।

४.४ महिला सहभागिताको महत्त्व

महिला सहभागितालाई स्थानीय स्तरबाटै सक्रिय रूपमा राजनीतिक सहभागिता गराउनु पर्दछ । त्यसैले सैद्धान्तिक रूपमा मात्र नभई व्यावहारिक रूपमा पनि कार्यान्वयन गरी महिलाको सहभागिता वृद्धि गर्न अनिवार्य आवश्यकता रहेको देखिन्छ । महिलालाई राजनीतिक सहभागितामा वृद्धि गर्दै यसको विकासका लागि महिलाको आर्थिक, शैक्षिक तथा सामाजिक रूपमा सक्षम बनाउन अत्यन्त आवश्यक रहेको छ । संविधानसभाको निर्वाचन २०६४ र २०७० मा महिलाहरू कमजोर आर्थिक अवस्था अर्थात् आर्थिक परनिर्भरताका कारण उम्मेद्वारी दिन समेत हिचकिचाएको टिप्पणीहरू बाहिर आएका थिए । उम्मेद्वारी दिएकाहरू पनि पुरुषका तुलनामा चुनावी प्रचार प्रसारमा कमजोर देखिएको थियो । तर २०७४ सालमा भएको स्थानीय निर्वाचनको हकमा कानूनले नै महिला सहभागितालाई उल्लेख्य त बनाइदियो तर पनि महिलाले यथेष्ट भुमिका निर्वाह गर्न नसकेको प्रस्तुत

अध्ययनका क्रममा पनि स्पष्ट देखिन्छ । यस्तो समस्यालाई चिरफार गर्नुलाई महिला शसक्तिकरण अति आवश्यक रहेको छ । यो सशक्तिकरण पनि राजनीतिक सहभागिता बिना सम्भव छैन । त्यसले महिलाहरूलाई स्थानीय तहदेखि नै राजनीतिक सहभागितामा वृद्धि गर्दै सशक्तिकरण गर्न आवश्यक छ ।

४.५ राजनीतिमा महिलाको चासो

दमक नगरपालिकाको राजनीतिक सहभागितालाई हेर्ने हो भने पुरुषको तुलनामा महिला सहभागिता कानूनी आधारले केही सन्तोषजनक देखिए तापनि धरातलिय अवस्था भने कमजोर रहेको पाइन्छ । जहाँ राजनैतिक सहभागितामा महिलाको चासो र चिन्ता बाध्यकारी बनेको देखिन्छ । जसको परिणामस्वरूप स्थानीय निर्वाचन २०७४ मा दमक नगरपालिकामा राजनीतिक पार्टीका महिलाहरूले संवैधानिक र कानूनी तवरले बाहेक स्वतःस्फूर्त रूपमा उमेद्वारी दर्ता गराउन नसक्नु र दर्ता गराएका पनि न्यून निर्वाचित हुनु नै यसको आधार मान्न सकिन्छ । पितृसत्तात्मक सोचबाट ग्रसीत समाज भएका कारण महिला उम्मेदवारलाई महिला स्वयंले निर्वाचनमा भोट दिन आवश्यक नठान्नु । कतिपय महिला जनप्रतिनिधिहरूलाई अन्तर्वाताका लागि मोवाइलमा टेलिफोन सम्पर्क गर्न खोज्दा उनीहरूका श्रीमान्ले सो फोन उठाउनु, आँफू घरबाट बाहिर भएको र पुगेपछि जानकारी गराउने र जनप्रतिसँग फोन नभएको बताउनु जस्ता विषयले पनि महिलाहरू बाध्यकारी रूपमा मात्रै राजनीतिमा सहभागी भएको र कतिपयलाई आफ्नो पदिय जिम्मेवारी र दायित्वका विषयमा समेत ज्ञान नभएको पाइयो ।

४.६ राजनीतिक निर्णय निर्माण प्रकृत्यामा महिलाको पहुँच

अन्तर्वाता, स्थलगत सर्वेक्षण र अवलोकनका आधारमा स्थानीय निर्णय निर्माणका प्रत्येक तहहरूमा कानूनी रूपमा धेरै र व्यवहारीक रूपमा थोरै महिला सहभागि भई सिमित सङ्ख्यामा उपस्थिति भएको पाइयो । निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूले समेत आँफूलाई उम्मेदवारका रूपमा सहभागी हुनका लागि मनोनयन दर्ताका सोही दिन अचानक बोलाएको समेत बताए । कस कसलाई उम्मेदवार बनाउने भन्ने छलफलमा आँफूहरू सहभागी नभएको बताए । तरपनि कानूनी र अन्य व्यवहारीक पाटोले गर्दा विस्तारै महिला सहभागिता बढ्ने क्रममा रहेको भने देखिँदै गएको पाइन्छ । जनप्रतिनिधिका रूपमा मात्रै

नभई अन्य सामाजिक सङ्घ सङ्घठनहरूका सामान्य सदस्य पदमा मात्रै नभई अध्यक्ष,सचिव जस्ता पदमा रहेर काम गरेको पाइयो । जसले विगतका तुलनामा विभिन्न क्षेत्रमा महिलाको पहुँचलाई थोरै हदसम्म सहज बनाएको देखिन्छ । विगतका वर्षहरूको तुलनामा महिलाको पहुँच शैक्षिक, सामाजिक क्षेत्रमा केही अगाडी पाउन सकिन्छ । पुरुषको तुलनामा समानन्तर अवस्थामा पुग्न नसकेको भएतापनि स-सना सङ्घठन निर्माण गर्दै अगाडि बढेको र महिलाहरूमा चेतनाको विकास भै सहभागितामा बृद्धि हुनुलाई महिलाको पहुँचको आवश्यकताको आधारमा हेर्न सकिन्छ । यद्यपि यो पहुँच प्रयाप्त भने होइन ।

समाजको आधाभन्दा बढी भाग ओगटेका महिलाहरूको निर्णय निर्माणमा पहुँच बढाउँदै लागेको पाइन्छ । जुन वर्तमानको आवश्यकता देखिन्छ । जसबाट महिलाहरूमा सशक्तिकरण र सहभागिता वृद्धिका लागि धेरै मार्गहरू खुलाएको छ । पहुँचकै कुरागर्नुपर्दा अध्ययन क्षेत्रमापूरै मात्रामा नभए पनि धेरै थोरै रूपमा छुवाछुत प्रथा कायमै रहेको र दाइजो प्रथा पनि विद्यमान रहेको देखिन्छ । महिलाहरूको समाजका यावत क्षेत्रमा पहुँच बढाउन पुरुषको प्रेरणा र प्रोत्साहनको पनि कमी भएको देखिन्छ । प्रत्येक क्षेत्रमा महिला सहभागिता वृद्धि गरी उनीहरूको पहुँच बढाउन हरेक परिवारका सदस्यहरूले भनाइमा मात्रै नभई गराइमा पनि छोरा छोरीमा प्रत्येक अवसरहरूमा समान सहभागिता गराउनुपर्ने देखिन्छ । घरयासी कामको बोझ छोरी तथा महिलालाई मात्रै बोकाउने परिपाटीको अन्त्य गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै स्थानीय तहका प्रत्येक निकायमा महिला सहभागिता बढाउन प्रत्येक परिवारका पुरुष सदस्यहरूले महिलालाई प्रेरणा र प्रोत्साहन दिई उनीहरूलाई अगाडि बढ्न प्रेरित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

४.७ महिलाहरूमा सहभागिताले पारेका प्रभावहरू

स्थलगत सर्वेक्षण, अन्तर्वाता र विवरणात्मक तथ्याङ्कको विश्लेषणका आधारमा वर्तमान अवस्थामा देखिएका प्रवृत्तिहरू निम्न छन्:

१) सकारात्मक प्रभाव

- कानूनी रूपमा महिला र पुरुषबीच समानता ल्याउन विभेदकारी कानूनीमा संसोधन भएको कुरामा धेरैको जानकारी रहेको ।
- महिलाहरूले उनीहरूको उत्थानका लागि भएका कानूनी प्रावधानका बारेमा जानकारी पाएको ।

- पछिल्ला निर्वाचनहरूमा आरक्षण व्यवस्थाले गर्दा महिला सहभागिता सङ्ख्या वृद्धि भएको ।
- महिला सशक्तिकरण र लैङ्गिक समानताका मुद्दाले स्थान पाएको ।
- महिलाको शैक्षिक स्थितिमा सुधार भएको ।
- महिलाहरूमा विभिन्न सामाजिक सङ्घ संस्था, गैर सरकारी संस्था, बचत समुह आदिमा संगठीत र स्थापित हुने परिपाटिको विकास भएको ।
- महिलाहरूलाई नसमेटी संस्थाको लाभ पूरा हुन सक्दैन भन्ने सोचले प्रश्रय पाएकोले महिलाको प्रतिनिधित्व र सहभागिता अनिवार्य राख्ने परिपाटीको विकास भएको ।

२) नकारात्मक प्रभाव

- व्यवहारमा कानूनी समानता नभएको ।
- राजनीतिक सहभागितालाई अवसरका रूपमा प्रयोग गर्न नसकिने बाध्यताका रूपमा लिइएको ।
- घरायसी काममा महिला नै जिम्मेवारीमा रहनुपर्ने सामाजिक मान्यता कायम रहेको ।
- शिक्षा, स्वास्थ्यजस्ता व्यक्तित्व विकासका क्षेत्रमा छोराले प्राथमिकता पाउने परिपाटी कायमै रहेको ।
- दाइजो, बहुविवाह, छुवाछुत जस्ता कुसंस्कारहरू हट्न नसकेको ।

४.८ निष्कर्ष

यो शोध अध्ययन स्थलगत सर्वेक्षण को माध्यमबाट पूर्वी नेपालको भ्र्पापा जिल्लामा पर्ने दकम नगरपालिकामा बसोबास गर्ने महिलाको राजनीतिक सहभागिताका यस नगरपालिकामा २०७७ चैत महिनामा गरिएको थियो । सबै उत्तरदाताहरू यस ठाउँका बासिन्दा हुन् । १५ देखि ६० वर्ष भित्रका महिलाहरू लाई लिएर यो शोध अध्ययन गरिएको थियो । त्याहाँका स्थानिय महिलाहरूको स्थानीय निर्वाचनका साथै राजनीति सहभागितामा रहेको भूमिका को बारेमा जानकारी लिने उद्देश्यले उनीहरूसँग सम्बन्धित विविध राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, पारिवारिक, शैक्षिक अवस्था माथि केन्द्रीत रहेर तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनको मुख्य विषयमा प्रवेश गर्नु अघि अध्ययन क्षेत्रका जम्मा

घरधुरीहरूको सामाजिक-आर्थिक तथा जनसङ्ख्यासँग सम्बन्धी विशेषताहरू लाई समेटिएको छ ।

यस अध्ययनको विशिष्ट उद्देश्य चाहि अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूको स्थानीय निर्वाचनमा सहभागिता र घरायसी क्रियाकलापमा सहभागिताको भूमिकालाई प्रभाव पार्ने अन्य तत्वहरूको पहिचान गर्नु रहेको छ । महिला संलग्न हुने विभिन्न क्रियाकलापको विश्लेषण तथा अवस्थाको जानकारीबाट उनीहरूको निर्णायक भूमिकाका बारेमा जान्ने प्रयास गरीएको छ । दमक नगरपालिकाको वडा नं. ३ र ९ बाट Systematic Random Sampling Method प्रयोग गरि ४२ घरधुरीबाट मात्र तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

यो अध्ययन अन्वेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचा मा आधारित भएर गरिएको छ । तथ्याङ्कको स्रोतको रूपमा प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतलाई प्रयोग गरिएको छ । अवलोकन, अन्तरवार्ता, विशिष्ट जानकार व्यक्तिहरूसँग छलफल, संरचित तथा असंरचित प्रश्नावली जस्ता विधिहरूबाट परिणात्मक तथा गुणात्मक तथ्यहरू संकलन गरिएको छ । अध्ययनका लागि चाहिने तथ्याङ्कहरू प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत घरधुरी सर्वेक्षण, स्थलगत अवलोकन, मुख्य सुचनादाताको अन्तरवार्ता संसारभर महामारीको रूपमा फैलिएको COVID-19 कारण कतिपय अवस्थामा टेलिफोन अन्तर्वातालाई माध्यम बनाइएको छ । त्यस्तैगरि द्वितीय श्रोत अन्तरगत महिला का विभिन्न पक्षका सम्बन्धमा लेखिएका लेख, पुस्तक, तथ्याङ्क विभाग प्रकाशित तथा अप्रकाशित लेख, साहित्यिक पत्रिका, प्रतिवेदन विभिन्न संस्थाहरूको प्रतिवेदन आदिबाट पनि आवश्यक सुचनाहरू संकलन गरिएका छन् । यसरी संकलन गरिएका तथ्याङ्कलाई तालिका बनाई प्रस्तुत गरि आवश्यकता अनुसार व्याख्या एवं विश्लेषण गरिएको छ ।

शोध अध्ययनका क्षेत्र दमक नगरपालिकाको जम्मा ८६,८९० जनसङ्ख्या २२,४४२ घरधुरीमा बसोबास भने नगरको वडा नम्बर ३ मा ९,७५७ र वडा नम्बर ९ मा १०,८११ जनसङ्ख्या रहेको छ । यी सबै घरधुरीहरूमा सर्वेक्षण गर्न असम्भव भएको कारण अमरपुर गा.वि.स. का वडा नं ३ र ९ का ४२ घरधुरीको महिलाहरूलाई Systematic Random sampling Method अनुसार सर्वेक्षणमा समावेश गरिएको छ ।

उत्तरदाताको पारिवारिक पेशालाई हेर्दा ६४.२७प्रतिशत घरधुरीले कृषि पेशा तथा अन्य, ब्यापार, नोकरी मा चाहि कृषि को तुलनामा कम परिवार संलग्न भएको भेटियो ६४.२७प्रतिशत घरपरिवारको ४-६ रोपनी जग्गा रहेको पाइयो । यसले के देखाउँछ भने

धेरैलाई कृषि उत्पादनले वर्षभरि खान पुग्दैन । १० रोपनी भन्दा माथि जग्गा ७.१५ प्रतिशत सँग मात्र भेटियो उनीहरूलाई चाहि कृषि उत्पादनले खान पुगेको पाइयो । उत्तरदाताका सम्पूर्ण परिवारको सदस्यहरूको पेशाको विश्लेषण गर्दा अध्ययन क्षेत्रका अधिकांस मानिसहरू ६४.२९ प्रतिशत कृषि पेशामा र २६.१९ प्रतिशत ले व्यापार व्यवसाय अँगालेका छन् । कृषिमा जनशक्ति विस्तारै घटेको पाइयो । पेशामा उत्तरदाताको आफ्नो कृषिबाहेक अन्य पेशा २.३८ प्रतिशत उत्तरदातासँग नभएको भेटियो भने ७.१४ प्रतिशत ले अन्य नोकरी गरेको भेटियो । यसबाट महिलाको आफ्नो स्वामीत्व रहनेगरि आर्थिक अवस्था बलियो नरहेको देखिन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा ७५% घरपरिवारमा पुरुष घरमुलि रहेको पाइयो । २५% महिला घरमुलि रहनुले पुरुषको वर्चस्व परिवारमा रहेको थाहा हुन्छ । यसै सेरोफेरोमा रहेर महिलाको घरायसी क्रियाकलापको निर्णय प्रकृत्यामा रहेको भूमिका, अवस्था लाई बुझ्न उनीहरूसँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षमा रहेको उनीहरूको सहभागिता, निर्णायक भूमिकाको विश्लेषण गरिएको थियो । जसअनुसार कृषि उत्पादन बेच्ने किन्ने काममा बढि ५९.०९% महिलाको निर्णय चन्ने देखियो । अन्न उत्पादनमा पनि बढि महिलाको निर्णय हावि देखियो जसमा ४७.७२% महिला को निर्णय संलग्न देखियो । यी दुवैमा पुरुष एकदमै कम सहभागिता छ । यसले कृषि क्रियाकलापमा महिलाको भूमिका बढि भएको देखाउँछ । घरायसी सामान किनमेल मा ३८.६३% तथा आर्थिक कारोबार मा महिला रहभागीता ६५.९०% रहनुले साधारण आर्थिक क्रियाकलाप जो दैनिक घरायसी खर्चसँग सम्बन्धित छ , जसमा महिलाले निर्णायक भूमिका खेलेको पाइयो । तर ठूला-ठूला रकमको लेनदेनमा जस्तो १,००,००० भन्दा माथिको कारोबारमा पुरुषको निर्णय ३६.४८% महिलाको एकदमै कम ५.७१% रहनुले महिलाको ठूलो-ठूलो कारोबारमा भूमिका कम रहेको देखिन्छ ।

जमीनमाथिको स्वामीत्व रहेका महिलाहरू एक दमैकम २०.४५% देखियो । अनौपचारिक शिक्षाको सबालमा जम्मा ४४ जना मध्ये ४०.९०% ले लिएको र नलिनेको ५९.०९% रहेको पाइयो । यसलेपनि अनौपचारिक शिक्षामा पनि परिवारको सहयोग नपाएको देखियो । बाहिरी समुदायमा संलग्नता बढाउने तिर ध्यानाकार्षण भएको पाइयो । शिक्षा, आयस्तर र सामाजिक संस्कारका कारण ५२.२७% महिलाहरूले परिवार भित्र स्व:निर्णयमा समस्या समाधान गर्न नसक्ने विचार प्रकट गरेको पाइयो । निर्णायक तहमा पुग्न नसक्नुको

कारणमा सबभन्दा बढि शिक्षाको अभाव देखियो । जसमाथि सहमति जनाउने ५२.२७% महिलाहरू देखिए । त्यसपछि आय तथा मूल्यमान्यता देखियो ।

यिनै विभिन्न पक्षहरूको अध्ययन गरी सो क्षेत्रका महिलाहरूको सहभागितालाई यस सोध अध्ययन माफत देखाइएको छ ।

परिच्छेद : पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावहरू

५.१ प्राप्ति

मानिस सामाजिक प्राणीको अलवा राजनीतिक प्राणी पनि हो । आजको २१ औं शताब्दीको युगमा कोही पनि राजनीतिबाट अगल रहन सक्तैन त्यसैले आजको लोकतान्त्रिक पद्धतिको युगमा प्रत्येक देशको राजनीतिक व्यवस्थाले शासनका प्रत्येक तहमा आधा जनसङ्ख्या ओगटेको महिला वर्ग पुरुषलाई सरह समान अवसरको सृजना गरी अधि बढ्ने गरेमा शासन व्यवस्था स्थायीत्व र जनमुखी हुन सक्दछ । नेपालको इतिहासमा महिलाहरूको योगदान राज्यको एकिकरणदेखि हालसम्म सिमित संलग्नता देखिन्छ । १०४ वर्षे राणाकालमा नेपाली राजनीतिक गतिविधि प्रतिबन्धित अवस्थामा भएकोले महिला राजनीतिक सहभागिता पनि संकुचित अवस्थामा थियो भन्दा अन्यथा हुने छैन । २००७ सालको आन्दोलनपछि केही राजनीतिक अधिकारहरूको प्राप्ति भए तर २०१७ सालको कदमले पुनः समाप्त पायो ।

५.२ निष्कर्ष

२०४६ को जनआन्दोलन पश्चात् राजनीतिक सहभागिता वृद्धि हुन थाल्यो तर आपसी खिचातानी र पुर्व राजा ज्ञानेन्द्र सरकारको प्रतिक्रियावादी निर्णयले जनताका कतिपय अधिकारहरूमा संकुचन गरियो तत्पश्चात् २०६२/२०६३ को जनआन्दोलनमा के महिला के पुरुष के वृद्धा के युवा सबैको सहभागितामा उक्त आन्दोलन सफल भई लोकतन्त्रको स्थापना भयो जसले राजनीतिक सहभागिता राजनीतिक चेतनमा अत्यधिक वृद्धि गरायो । महिलाहरूको राजनीतिक सहभागिताको उच्च मूल्याङ्कन गर्दै अझ महिला लाई अगाडि ल्याउनु पर्छ भन्ने आरक्षण प्रतिशत बढाइनु पर्ने कुरामा प्रायः सबै राजनीतिक दलहरूको एकमत रहेको छ । स्थानीय स्वायत्तताको लागि “स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५” ले मात्र नपुगी “नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३” र “नेपालको संविधान २०७२” ले मुलुक

संघिय राज्यमा रूपान्तरण भइसकेको छ । जसले राज्यलाई स्वायत्तता प्रदान गर्नेछ, भन्ने कुरमा दुईमत छैन ।

कुल जनसङ्ख्याको आधाभन्दा बढी हिस्सा ओगटेको महिला वर्गको राजनीतिक सहभागितामा राज्य व्यवस्था संचालनको सम्पूर्ण पक्षमा पुरुष सरह नहुने हो भने नेपालको विकाशको गति सन्तुलित रूपमा अगाडी बढ्न सक्दैन भन्ने कुरामा सबैको एकमत छ, भन्न सकिन्छ । महिला पुरुष एकै रथका दुई पाङ्गा हुन एउटा पाङ्गा कमजोर भए रथ सन्तुलित रूपमा चलन सक्दैन तसर्थ महिला र पुरुषको समान र सक्रिय सहभागिता लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा अपरिहार्य तत्व मानिन्छ । स्थानीय स्वायत्त सरकारका इकाइहरूमा मात्र महिलाहरूको आरक्षण भएर पुग्दैन केन्द्रिय तहसम्म पनि निश्चित समयको लागि यो आवश्यक छ । जसरी आन्दोलनमा महिलाहरूको सक्रिय सहभागिता रहयो । त्यसै गरी शासन संचालनको हरेक तह र तप्कामा महिला सहभागिता आवश्यक छ । यदि त्यसरी सोचिएन भने अर्थात् यदि आधा जनसङ्ख्यालाई सक्रिय रूपमा अगाडी बढाउन सकिएन भने हाम्रो देशको विकाश नारामा मात्रै सिमित रहन पुग्छ । यसै सन्दर्भमा दमक नगरवासीले आफूलाई दुई वटै संविधानसभा निर्वाचन, रूपान्तरित व्यवस्थाको सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय निर्वाचनमा समेत सहभागी गराई सकेका छन् । संविधानसभा गठन भैसके पश्चात् महिलाहरूको संविधान निर्माणमा सहभागिता कस्तो रहयो भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न दृष्टिबाट अध्ययन अनुसन्धान भइरहेको छ ।

५.३ सुभावहरू

महिलालाई स्थानीय स्तरबाटै देशको राजनीतिक गतिविधिमा लाग्न परिवार, समाज र राष्ट्रले एकआपसमा सहकार्य गरी सक्रिय रूपमा लाग्नुपर्ने देखिन्छ । महिलाका कानुनी, राजनीतिक, मौलिक हक जस्ता मुद्दाहरूलाई सिद्धान्तमा मात्रै उतारी व्यवहारमा लागू नगर्दा नै समस्या सिर्जना भएको हो । तसर्थ सम्पूर्ण समस्याहरूको उत्पत्ति स्थलनै स्थानीय निकाय हो र समाधान पनि स्थानीय निकायबाटै सुरु गर्नुपर्छ । यी समस्याहरू केवल एउटा वडा, नगर र जिल्लाको समस्या मात्र नभई यो विद्यमान देशको समस्या हो । यस समाजमा विद्यमान राजनीतिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक र पारिवारिक क्षेत्रमा आइपरेका समस्याहरू समाधान गर्न निम्न सुभावहरू दिन सकिन्छ ।

- महिलालाई घरपरिवारमा समान व्यवहार गरिनुपर्छ ।

- महिलाको शैक्षिक स्थितिमा सुधार ल्याउनु पर्छ ।
- महिला प्रति गरिने दुर्व्यवहारको अन्त्य गर्नुपर्छ ।
- महिलालाई नेतृत्व विकासका लागि विभिन्न तालिमहरू दिने र शसक्तिकरणका कार्यक्रमहरू संचालन गरिनु पर्दछ र राजनीतिक सहभागितामा वृद्धि गर्नुपर्छ ।
- राजनीतिक दलसँग आबद्ध महिला सङ्घ सङ्गठनहरूले शसक्तिकरणलाई जोड दिदै महिलाका व्यवहारिक तथा राजनैतिक मागहरूलाई राजनीतिक मुद्दाको रूपमा अगाडि बढाउनु पर्छ ।
- जातिय छुवाछुत र अपहेलना जस्ता कुसंस्कारको अन्त्य गरी सामूहिक भावनाको विकास गर्नुपर्छ ।
- समाजमा अपराधको राजनीतिकरण र राजनीतिको अपराधिकरण अन्त्य गरिनुपर्छ ।
- कुसंस्कारको नाममा गरिने महिला अपराधिक गतिविधिलाई हटाउने र लैङ्गिक भेदभावको अन्त्यमा जोड दिनुपर्छ ।
- महिलालाई आर्थिक रूपमा स्वावलम्बन बनाउँदै उनीहरूको सम्पत्तिमाथिको पहुँचमा जोड दिनुपर्छ ।
- शैक्षिक जागरण तथा जनचेतनामूलक कार्यक्रमको आयोजना गरी महिला समक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्ने देखिन्छ । महिलालाई अनिवार्य शिक्षाको व्यवस्थामा राज्यले उचित ध्यान दिनुपर्दछ ।

सन्दर्भग्रन्थ सुची

- अस्मिता, (२०६५), काठमाडौं : अस्मिता महिला प्रकाशन गृह ।
- आचार्य, भिमार्जुन (२०६३), : *संविधान सभा द्वारा संविधान निर्माण*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- आचार्य, मिना (२०६७), *भावि संविधान र महिला सशक्तीकरण*, काठमाडौं : टंक प्रसाद आचार्य स्मृती प्रतिष्ठान ।
- आचार्य, वावुराम(२०६३) *नेपालको संक्षिप्त वृतान्त*, पुतलीसडक, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- कार्की, सुशीला (२०६८) *लैङ्गिक समानता*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- के.सी., सुरेन्द्र(२०६३) *नेपालको राज्य पुर्नसंरचना र संविधान सभा*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- घर्ती, शान्तिकुमारी (२०७०), *स्थानीय निर्णय निर्माणका तहहरूमा महिला सहभागिता, सेतीदोभान गा.वि.स., स्याङ्जा एक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, राजनीतिशास्त्र विभाग पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।
- नारी, (२०६९), असोज(२०७०), असार, काठमाडौं : कान्तिपुर पब्लिकेसन ।
- नेपाल अधिराज्यको संविधान*, (२०४७), श्री ५ को सरकार, कानून तथा न्याय मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान*, (२०६३), नेपाल सरकार कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- नेपालको संविधान*, (२०७२), कानून, न्याय, संविधान सभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- पोखरेल, कृष्ण (२०५५), *आधुनिक राजनीतिक सिद्धान्त*, काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स ।
- पोखरेल, कृष्ण (२०५९), *राजनीतिक चिन्तनको विश्लेषण*, विराटनगर : श्याम पुस्तक भण्डार ।
- पोखरेल, कृष्ण (२०६०), *आधुनिक राजनीतिक विश्लेषण र शोध*, विराटनगर : श्याम पुस्तक भण्डार ।
- पौडेल, ज्योति (२०६३), *राजनीतिमा महिला सहभागिता, लामाचौर एक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, पृथ्वीनारायण म्याम्पस, पोखरा ।

पौडेल, प्रेमराज (२०६८), *नेपालमा लोकतन्त्र र संविधानसभा निर्वाचनमा महिला सहभागिता र प्रतिनिधित्व*, अप्रकाशित शोधपत्र, राजनीतिशास्त्र विभाग पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।

मिश्र, चैतन्य (२०७० असार), *हिमाल खबर पत्रिका*, वर्ष २०, अङ्क ५० ।

वाइवा, कल्पना (२०७२), *संविधानसभामा महिला सहभागिता, पाँचथर जिल्ला एक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, विश्वविद्यालय क्याम्पस, कीर्तिपुर ।

श्रेष्ठ, तुलसीमान (२०७०) *हिन्दु धर्मग्रन्थमा नारी*, काठमाडौं : नवकला प्रकाशन, अद्वैतमार्ग, केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग (२०६८), थापाथली, काठमाडौं ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०६९/०७०) थापाथली, काठमाडौं ।

दमक नगरपालिका (२०७५), *नगर पार्श्वचित्र*, ।

निर्वाचन परिणाम पुस्तिका, २०६५ जिल्ला निर्वाचन कार्यालय, भ्रूपा ।

स्थानीय तह निर्वाचन, २०७४, राष्ट्रिय निर्वाचन आयोग ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७४), *त्रिवर्षीय योजना (२०७१/०७२- २०७३/०७४) को आधारपत्र* ।

Almond, & Powell. (1966). *Comparative Politics : A Development Approach*. USA: Little Brown Company, Boston.

Bhasin, Kamala. (1986). *Feminism and Its Relevance in South Asia*. New Delhi: Kali for Women.

Dahl, Robert A. (1985). *Modern Political Analysis*. India: New Delhi Print.

Dahl, Robert A. (1995). *Principals of Modern Political Science*, New Delhi: Orient Longview Limited

Dreeze, J. & Amartya, Sen (2002). *India Economic development and Social Opportunity*, New York: Oxford University

Hant, Botting Feileen & Cavey, Christine (2004). *American Journal of Political Science*, 84.4 (October), PP 702-722

Humand Development Report (2002). *Deepening Democracy in a Fragmented World*: UNDP

Johari, AC. (1994). *Modern Political Analysis*. India: New Delhi Print.

March, kathryan S. (2002). *If Each comes Halfway: Meeting Tamang Woman In Nepal*. Ithaca, USA: Cornell University press.

Rush & Althoff (1971). *In Introduction to Political Sociology*, California: Nelson Pubication.

Segal, L (1987). *Is the Future Female? Troubled Thoughts on Contemporary Feminism*: London: Virgo Publication

Uhlener, Carole Jean (1986). "Political Participation, Rational Actors and Rationality: A new Approach", *Political Psychology*, 7:3 (September) pp.32-33

Vaidya Malla, Meena (2011). *Political socialization of Women in Nepal*. New Delhi: Adroit Publishers.

Vinod, M.j. & Deshpande, Meena (2013). *Contemporary Political Theory*, Delhi: PHI learning Pvt.

Walby, Sylvia.(2013). *Women voices and Feminism in Polish Cultural Memory*, London: Cambridge Scholars Publicing.

Warren, Mark E. (2002). "What Can Democratic Participation Mean Today?" *Political Theory*, 30:5 (October), pp 677-701)

<https://www.bbc.com/nepali/news-56021579>

<http://www.election.gov.np/ecn/uploads/userfiles/ElectionResultBook/LocalLevel/LL E State 1.pdf>

https://election.gov.np/uploads/content/1600284546_np.pdf

<http://em.wikipedia.org/wiki/feminism>, June 9, 2013.

www.bbcnepali.com

www.Google.com

www.mof.gov.np

www.mope.gov.np

www.unicef.org/sowcot/report. UNICEF 2006.

www.womeninpolitics.com 12 June, 2013

परिशिष्ट १

अर्न्तवार्ताका लागि प्रश्नावली

नमस्कार ! म सुजता ढकाल । त्रिभूवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत राजनीतिशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको विद्यार्थी हुँ । मैले राजनीतिमा महिला सहभागिता शीर्षकमा शोधकार्य गरीरहेकी छु । र यस अनुसन्धानका लागि केही पैशनहरू तयार गरेकी छु । कृपया उत्तर दिन सहयोग पुर्याइदिनुहुन अनुरोध गर्दछु । प्रस्तुत अनुसन्धानको सन्दर्भ वाहेक तपाईंका विचारहरू अन्यत्र प्रकाशन हुने गरिने छैन । यहाँको विचारलाई तोडमोड नगरी अध्ययनमा प्रयोग गरिने छ र आवश्यकता अनुसार गोपनियताको मर्यादालाई कायम राख्ने विश्वास दिलाउन चाहन्छु ।

व्यक्तिगत विवरण

उत्तरदाताको नाम :

घरमुली : पुरुष/महिला

उमेर :

धर्म :

शिक्षा :

पेशा :

वैवाहिक स्थिति :

विवाह हुदाको उमेर :

उत्तरदाताको पारिवारिक संरचना

क्र.स	नम	घरमूलीसँगको नाता	उमेर	लिंग	धर्म	शिक्षा	पेशा
१							
२							
३							
४							
५							
६							

१. तपाइलाई राजनीति वारे थाहा छ ?

क. छ

ख. छैन

२. तपाईंलाई निर्वाचन वारे थाहा छ ?

क. छ

ख. छैन

३. जनप्रतिनिधि भनेको को हुन् ?

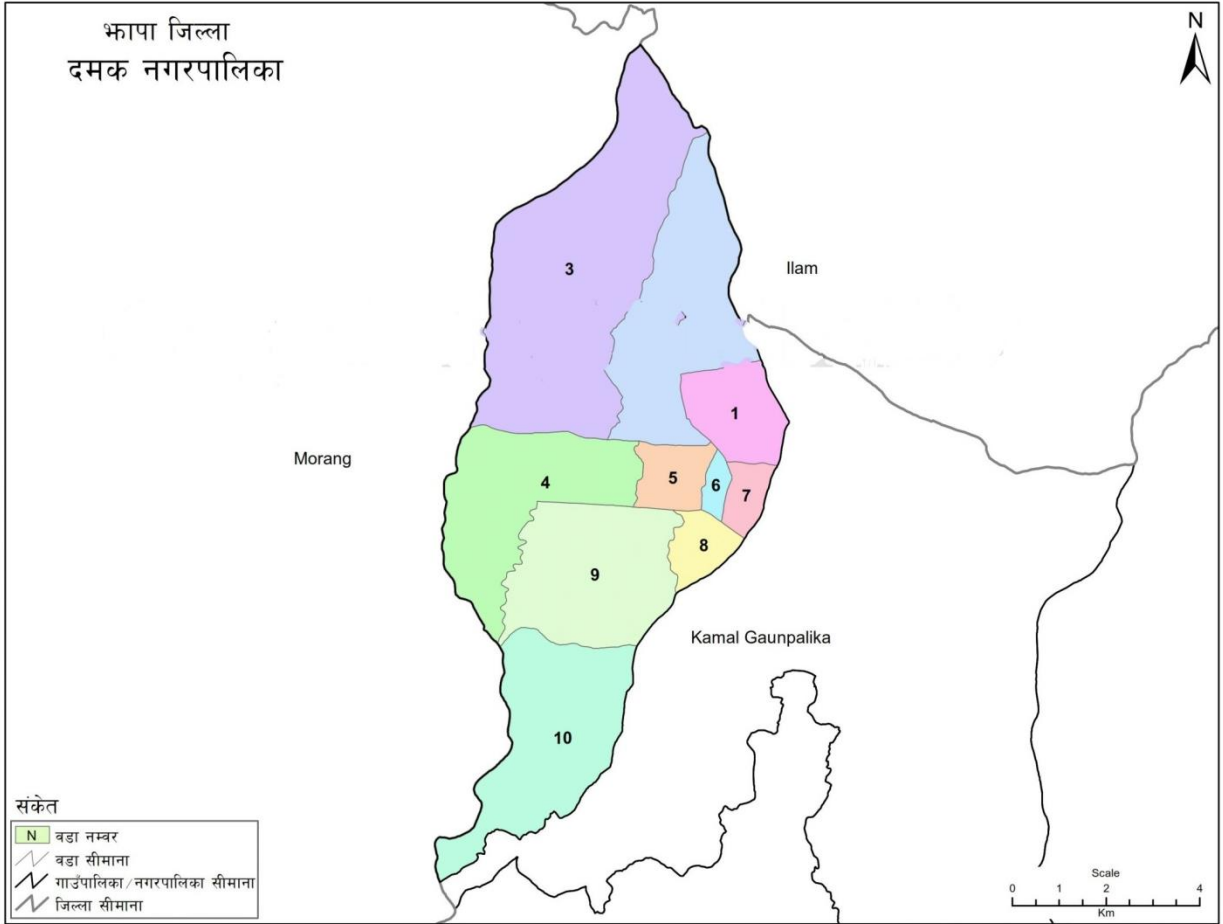
१९. महिला सहभागिताले पारेका सकारात्मक प्रभाव के देखनुभएको छ ?
२०. सहभागिता बृद्धि गर्ने उपाय के-के हुन सक्छन् ?

दमक नगरपालिकाको वडा नं. ३ र ९ का स्थलगत सर्वेक्षमा समावेस गरीएका उत्तरदाताहरूको विवरणः

त्र.स.	नामथर	वडा नं.	उमेर
१	तनकुमारी दाहाल	३	५८
२	विरमाया तामाङ्ग	३	२७
३	हर्कमाया मैनाली	३	२६
४	सशी नेपाल	३	२९
५	टिका ठटाल	३	३१
६	चन्द्रकला श्रेष्ठ	३	२८
७	कान्छिमाया धिमाल	३	२९
८	जसमाया ओली	३	३४
९	पुर्णमाया पौडेल	३	३९
१०	लता चापागाई	३	५०
११	रमुना आचार्य	३	४१
१२	मिना खतिवडा भट्टराई	३	३७
१३	चरिमाया राई	३	५३
१४	मिना लाखे	३	३७
१५	शान्ता कार्की डोली	३	३९
१६	सीता ढकाल	३	३७
१७	भगवती ढकाल	३	३८
१८	शान्ता भुजेल	३	३९
१९	कमला राजवंशी	३	४०
२०	कृष्णमाया माखिम	३	३९
२१	विविमाया तामाङ्ग	३	४१
२२	याम कुमारी वस्नेत	३	४४

२३	हिरा देवी कार्की	३	४३
२४	वविता पौडेल	३	४५
२५	यज्ञमाया कटुवाल	३	४२
२६	मञ्जु वानिया	३	४०
२७	कृष्ण कुमारी रिजाल	३	४०
२८	धनमाया पुर्कुटी	३	४१
२९	सुशिला अधिकारी	९	४७
३०	मिना विश्वकर्मा	९	२७
३१	यशोदा कुमाल	९	५६
३२	शोभा प्रसाई	९	५७
३३	पोकली देवी विश्वकर्मा	९	५५
३४	शक्तिमाया चौधरी	९	५०
३५	जुनु खाती	९	५१
३६	शान्ता लकान्द्री	९	३७
३७	आरती खतिवडा	६	४५
३८	सुनिता ओली	६	३९
३९	देवकी राजवंशी	६	५३
४०	मनमाया पुलामी मगर	६	४७
४१	पिरती याक्खा	६	२९
४२	सुशिला रिजाल	६	३८

स्रोत: स्थलरूप नक्सा (स्केल १:२५०००/१:५००००), नापी विभाग र जनगणना २०६८, केन्द्रिय तथ्यांक विभाग
तयार पार्ने: गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विधेय, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या तथा सीमाना निर्धारण आयोग

Projection System: MUTM, Spheroid - Everest 1830
LLRC, 2016